АЗӘРИ ДИЛИ
ВӘ
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(*Методик мәгаләләр мәҹмуәси*)

Биринчи бурахылыш

АЗӘРБАЈЧАН
МӘКТӘБИ
журналына әлавә

Бакы — 1969

Scanned with CamScanner

1954-чү илдән нәшр едилир

АЗӘРИ ДИЛИ
ВӘ
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәчмуәси)
Биринчи (61-чи) бурахылыш

„Азәрбајчан мәктәби“

журналына әлавә

Бакы — 1969

Библиотека
РНПБ №

МҮНДӘРИЧАТ

В. И. ЛЕНИНИН АНАДАН ОЛМАСЫНЫН 100 ИЛЛИЈИ ГАРШЫСЫНДА

Р. Рзанын «Ленин» поемасынын тәдриси һаггында . . . 3
Б. Мурадов — Аловлу үрәк 12
А. Абдуллајев — Рус мәктәбләриндә азәри дили тәдрисинин кејфијјәтини јахшылашдыраг . . . 20

I. ИБТИДАИ МӘКТӘБДӘ АНА ДИЛИ ТӘДРИСИ

Ә. М. Мәммәдов — Савад тә'лими дөврүндә илк грамматик анлајышларын верилмәси јоллары . . . 24

II. ОРТА МӘКТӘБДӘ АЗӘРИ ДИЛИ ТӘДРИСИ

М. Һәсәнов — Тәдрис просесиндә тамамлыгла зәрфлијин фәргләндирилмәси 36
Б. Нәчәфов — Синтактик тәһлил заманы гаршыја чыхан бә'зи чәтинликләр вә онларын арадан галдырылмасы јоллары һаггында 44

III. ОРТА МӘКТӘБДӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

Ј. Пиријев — М. Ф. Ахундовун «Пушкинин өлүмүнә Шәрг поемасы»нын тәдриси просесиндә бәдии тәһлилин апарылмасы һаггында 53
Н. Һүммәтов — Мүһакимә характерли иншалазын апарылмасы тәчрүбәсиндән 59
М. Маһмудов — Низаминин тәрчүмеји-һалынын IX синифдә тәдрисинә даир 69
С. Әзимова — Фиридунбәј Көчәрлинин публисистик фәалијјәти һаггында 80
X синифләрин әдәбијјат програмы 86
Суаллара чаваб 95
Бу китаблары охумағы мәсләһәт билирик . . . 102

«ЛЕНИН» ПОЕМАСЫНЫН БӘДИИ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИНИН ӨЈРӘНИЛМӘСИ ҺАГГЫНДА

Дурсун **МӘММӘДОВ,**
Азәрбајчан ДЕТПИ-нин елми ишчиси

Р. Рзанын «Ленин» поемасында даһи рәһбәрин коммунист партијасынын тә'мәл дашыны гојмасындан, пролетар һакимијјәтини гурмаг вә мөһкәмләндирмәк уғрунда апардығы мүбаризәдән, онун парлаг зәкасы вә ингилаби фәалијјәтиндән, өлүмүнүн бүтүн јер үзүндәки хејирхаһ инсанларын гәлбиндә доғурдуғу үмумхалг кәдәриндән бәһс едилир. Бурада шаир Ленинин кечдији чәтин вә шәрәфли һәјаты јүксәк сәнәткарлыгла ишыгландырыр.

Мүәллим әдәбијјатда Ленин мөвзусунун әһатә даирәсини шакирдләрә изаһ етмәк үчүн Р. Рзаја гәдәр бу мөвзуда јазмыш сәнәткарларын адыны чәкмәли вә көстәрмәлидир ки, бу өлмәз, бәшәри образ, Горкинин, Мајаковскинин, Чили шаири Пабло Неруданын, франсыз Луи Арагонун, түрк шаири Назим Һикмәтин, газах шаири Чамбул Чабајевин, күрчү шаири Галактион Табидзенин, ермәни шаири Һ. Һакопјанын, литвалы Едуард Межелајтисин, Дағыстан шаири Рәсул Һәмзәтовун вә бир чох башгаларынын јарадычылығында өз бәдии ин'икасыны тапмышдыр.

Азәри Совет әдәбијјатында да ајры-ајры вахтларда Ленин сурәти һәм нәср, һәм драматуркија, һәм дә поезијада ишыгландырылмышдыр. Бу әсәрләр ичәрисиндә даһа бөјүк зәһмәтлә, илһамла јазылаты халг шаири Р. Рзанын «Ленин» поемасыдыр.

Әсәрин өјрәнилмәсинә X синиф програмында 4 саат вахт верилир. Бу 4 сааты ашағыдакы шәкилдә планлашдырмаг олар. Бу өзүнү апардығымыз тәчрүбәләрдә доғрултмуш вә мүсбәт нәтичә вермишдир.

Биринчи саат — Дүнјa вә совет әдәбијјатында Ленинә һәср олунмуш әсәрләр һаггында үмуми мә'лумат. «Ленин» поемасынын сүжет вә композисијасы. «Итһаф» вә «Кириш» һиссәләринин синифдә гираәти, шаирин әсәрин дили үзәриндә ишләмәси.

Икинчи саат — «Мовзолеј», «Петербургда», «Зиндан» фәсилләринин гираәти. Бәдии тәсвир вә ифадә васитәләри үзәриндә иш.

Үчүнчү саат — «Октјабр күнләри», «Русија нур ичиндә», «Бөјүк тәшәббүс» вә «Дәфн» фәсилләринин мәзмуну вә характерик парчаларын гираәти. Әсәрин дилинин лексикасы үзәриндә иш.

Дөрдүнчү саат — Поеманын јекунлашдырычы тәһлили. Сәрбәст ше'р һаггында. Әсәрин бәдии хүсусијјәтләринин үмумиләшдирилмәси.

Поеманын тәһлили заманы көстәрилмәлидир ки, әсәрин вәзни, һечасы, дили вә үслубу фәсилдән-фәслә тез-тез дәјишир. Каһ тәрәннүм, каһ тәһкијә, каһ публисист мүрачиәт, каһ да лирик ричәт үстүнлүк тәшкил едир. Јазы тәрзинин белә тез-тез дәјишилмәсинин тә'лим ишиндә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бу, әсәрин марагла охунмасына, шакирдин јорулмамасына сәбәб олур.

Мүәллим тәһлил заманы поеманын халгдан кәлән бир данышыг үслубу илә башландығыны гејд етмәлидир. «Кириш»дә һадисәләрин тәсвири илә нағылларын данышыг тәрзи арасында бир јахынлыг олдуғуну көстәрмәлидир.

Дәмир чарыг кејмишәм ки,
Мин дүз кечиб,
мин дағ ашам.
Кечә кечиб,
сүбһ ачылыб
Фикирләрин илан дили
һача олуб.
Мән гәләмдән ајрылмајыб
Кәлән күндән
борч алмышам.

вә с. (сәһ. 6)

Мүәллим әсәри тәһлил едиркән шаирин поема үзәриндә нечә ишләмәсини һөкмән гејд етмәлидир.

Көркәмли Совет тәнгидчиси М. Шакинјан «Ленин» поемасына һәср етдији «Мүһүм мөвзулар шаири» мәгаләсиндә көстәрир ки, шаир һәр сөз уғрунда вурушмушдур[1].

Р. Рзанын сөз үзәриндә нечә ишләмәсини изаһ етмәк үчүн мүәллимин јалныз әсәрин «Кириш»и вә бә'зи характерик парчалары үзәриндә иш апармасы кифајәт едәр. Мүәллим көстәрмәлидир ки, шаир һәгигәтән бу әсәри илә халг гаршысында, Совет дөвләти гаршысында бөјүк бир имтаһандан мүвәффәгијјәтлә чыхмышдыр. О, өзүндән әввәл Ленин һаггында јазылмыш материаллара мүрачиәт етсә дә, орижинал бир јолла кетмишдир. «Шаир Рәсул Рза чох кәзиб долашмыш, чох инадла ахтармыш, бүтүн поетик күчүнү, исте'дадыны, илһамыны, рәнкарәнк тәсвир вә сәнәткарлыг арсеналыны топламыш, бу шәрәфли, бөјүк мөвзунун, нәчиб мәгсәдин һәллинә киришмишдир»[2].

Мүәллим шаирин әсәр үзәриндә ишләјәркән нә гәдәр бөјүк зәһмәт чәкдијини көстәрмәк үчүн поемадан ашағыдакы парчалары мисал кәтирә биләр:

Мән илһамы бир дост кими
имдадыма чағырмышам,
Үрәјимин ағрысындан
пәләнк кими
бағырмышам.
Сөз чыхыб чејран дальна,
һәсрәт галыб
бир мүгәјјәд
гафијәнин вүсалына.

(сәһ. 5)

Бу фикирләрлә шаир сәнәткар үчүн ән бөјүк әзаб «сөз әзабы» олдуғу гәнаәтинә кәлир. О инаныр ки, бәдии образы јүксәлтсә, анчаг гүдрәтли сөз јүксәлдә биләр. Дикәр тәрәфдән бөјүк шәхсијјәтләр һаггында јазмаг, онлары дил-сөз васитәсилә үмумиләшдириб фәрдиләшдирмәк доғрудан да мәс'улијјәтли бир ишдир.

Мүәллим көстәрмәлидир ки, мәһз буна көрәдир ки, шаир дөнә-дөнә әсәрин үзәринә гајытмыш, ону даһа да чилаламышдыр.

«Ленин» поемасынын бәдии хүсусијјәтләри үзәриндә шакирдләри ишләтмәјин габагчыл нүмунәсини инди бир чох мәктәбләримиздә көрүрүк. Мәсәлән, Бакыдакы 132 №-ли мәктәбин мүәллими Б. Мәммәдованын, 190 №-ли мәктәбин мүәллими, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы З. Сәмәдовун вә 182 №-ли

[1] «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 1960, 16 апрел.
[2] И. Ибраһимов, Әср вә сәнәткар, Бакы, 1968, сәһ. 36.

Scanned with CamScanner

мәктәбин мүәллими Р. Мустафајеванын бу бахымдан марағлы иш тәчрүбәләри вардыр. Б. Мәммәдова поеманын тәһлилинә ајрылмыш 4 саат вахтын һәр саатынын мүәјјән мәрһәләсиндән әсәрин бәдии хүсусијјәтләринин өјрәнилмәси үчүн истифадә едир.

Б. Мәммәдова ифадәли оху мәрһәләсиндән башлајыб дилин бәдии тәсвир васитәләринә диггәт јетирир. Шакирдләр мүәллимин иштиракы илә тәшбеһ, епитет, мүбалиғә, мәчаз, тәчәссүм вә с. тәсвир васитәләрини тапыб гејд едирләр. О, ев үчүн поемадан тапшырдығы фәсилләрин мәзмуну илә јанашы тәсвир васитәләрини дә сечиб јазмағы тапшырыр. Сонракы дәрс саатында исә дилин лексик хүсусијјәтләринә (антоним, синоним, омоним, идиоматик ифадә, фразеоложи бирләшмә вә с.) диггәт јетирилир. Бундан башга, ев үчүн конкрет фәсилләрин лексикасы үзәриндә ишләмәк тапшырылыр. Үчүнчү дәрс саатында дилин үслуб фигурлары (тәкрир, инверсија, риторик суал, нида вә с.) үзәриндә иш апарылыр. Дөрдүнчү дәрс сааты исә әсәрин идеја-бәдии чәһәтдән тәһлил едилиб јекунлашдырылмасына һәср олунур.

Дилин бәдии тәсвир васитәләри. Орта мәктәбдә бәдии әсәри өјрәниркән онун идејасы вә мөвзусуну билмәклә јанашы, сәнәткарын сөздән, ана дилинин зәнкинлијиндән, ифадәлилијиндән, онун рәнкарәнк бојаларындан нечә фајдаландығы хүсусда да шакирдләрә мә'лумат верилмәлидир.

Дилин бәдии тәсвир васитәләри бахымындан «Ленин» поемасына јанашдыгда бурада ишләдилмиш тәшбеһләрин орижинал вә јени олдуғу нәзәрә чарпыр. Р. Рза бу әсәрдә өзүнә гәдәр оланлары, дејиләнләри садәчә тәкрар етмир, «чејнәнмиш тәшбеһләр», кәсәрдән дүшмүш ифадәләр ишләтмир. Бәнзәтмәләр бәнзәтмә хатиринә, кәлиши көзәл олмаг үчүн әсәрә дахил едилмәмишдир. Онлар образлылыға хидмәт едир вә дәрин идеја маликдирләр.

Дөјүш бајрағы кими
Парча-парчадыр өлкә,
Гаранлыглар чәкилир
Јола ган төкә-төкә.
(сәһ. 153—154)

«Бурада бәнзәјән илә бәнзәдилән арасында гүввәтли әлагә вардыр. Адәтән белә һаллары нәср дили илә вермәк мүмкүн олмур»[1].

[1] М. Адилов, «Р. Рзанын дили вә үслубу һаггында бә'зи гејдләр». «Азәрбајчан» журналы, 1963, № 2, сәһ. 210.

Мүәллим синифдә бир нечә конкрет тәшбеһ үзәриндә дајанмалы, әсәрин идејасынын ачылмасында бунларын ојнадығы ролу көстәрмәлидир. Мәсәлән, «Бир баша хәтт» фәслиндә шакирдләрин диггәти белә бир хүсусијјәтә чәлб олуна биләр: Ленинин әмри будур ки, мүһарибә дајандырылсын, һәрб вәтән, халг үчүн бөјүк фәлакәтдир. Бу фикрин әксинә олараг әксинингилабчы кенерал Духонин исә тәләб едир ки, мүһарибә давам етдирилсин. Шаир Духонинин әмри јазылан морза әлифбалы лентаны белә сәчијјәләндирир:

Лента чыхыр апаратдан
гыврылыр.
Гара хәтләр,
нөгтә,
веркүл,
гырылыр.
Апаратдан чыхыб
Јердә гыврылан
Үстү халлы ағ иландыр,
ағ илан. (сәһ. 94)

Ағ кағыз үзәриндә морза әлифбасы доғрудан да халлы илана охшајыр. Лакин бу јалныз заһири бәнзәјиш дејилдир. Бу һәм дә Духонинин илан тәбиәти илә бағлыдыр. Онун «Мүһарибә—зәфәрәдәк» фикриндә зәһәрли илан мәзмуну вардыр.

Тәшбеһләрлә әлагәдар олараг шакирдләрә мүстәгил олараг евдә ишләмәк үчүн ашағыдакы шәкилдә тапшырыг вермәк олар:

а) әсәрдән кәтирилән мисалларла идејанын ачылмасына тәшбеһләрин нечә хидмәт етдијини изаһ един.

б) поемадан тәшбеһләри тапын, мугајисә олунанын нә илә вә нәјә әсасән мугајисә едилдијини көстәрин.

в) «Дәфн» фәслиндән «Мән һансы бир инсана бәнзәдим ки, Ленини» парчасыны әзбәрләјин вә тәшбеһләри тәһлил един вә с.

Садә мәчаз нөвү олан епитет әдәбијјатда кениш шәкилдә ишләдилир. Сәнәткар тәсвир етдији објекти бүтүн әламәт вә кејфијјәтләри илә вермәјә чалышыр. Бу мәгсәдлә дә епитетләрдән истифадә олунур. «Рәсулун епитетләри өз тәзәлији вә тәравәти илә диггәти чәлб едир. Бунлар әсасән мүәллифин идејасы, гајәси илә ујғундур. Идеја илә бағлы олмајан епитетләр чох аздыр»[1].

[1] М. Адилов, «Р. Рзанын дили вә үслубу һаггында бә'зи гејдләр», «Азәрбајчан» журналы, 1963, № 2, сәһ. 212.

Scanned with CamScanner

Мүәллим тәhлил заманы идејаны, мөвзуну hәртәрәфли, бүтүн кенишлији, әhатәлилији илә ачмаг истәјирсә епитетләр үзәриндә тәhлил иши апармалыдыр. Епитетләр үзәриндә ишләркән Рәсул Рзанын үслубуна хас олан хүсусијјәтләр дә гејд едилмәлидир. Буна көрә мүәллимин синифдә тәhлил үчүн ики-үч характерик мисал кәтирмәси кифајәт едәр. Мәсәлән:

Һәсрәт рәнки бүрүјүр
Торпаглары, дашлары.
Өртүр нарынчы көлкә
Гаршыда јамачлары.
(сәh. 200).

шакирдләрин диггәти ше'рдәки «hәсрәт рәнки», «нарынчы көлкә» епитетләринә чәлб олунмалыдыр. Әсәрдән тәhлил олунмаг үчүн көтүрүлмүш hәр hансы бир парчаны бүтөв фәслин руhу, идејасы илә әлагәли изаh етмәк лазымдыр. Бу парча поеманын «сон кәлиш» фәслиндән көтүрүлмүшдүр. Бурада Ленинин, hәмишә кәздији јерләрә, сон кәлиши тәсвир олунур. «Һәсрәт» епитети дә бу вәзијјәти нәзәрә алараг јаранмышдыр. «Нарынчы көлкә»јә кәлдикдә исә күнәш батан заман ағачларын арасындан сүзүлән зәиф шүаларын нарынчыја бәнзәр көлкәси алынмышдыр. Демәли, епитет үчүн сечилмиш мүшаhидә деталынын өзүндә дә бир јенилик вардыр.

Епитетләрлә әлагәдар олан тәhлили конкрет бир фәсил үзәриндә, мәсәләнин ајдынлығы хатиринә апармаг даhа фајдалыдыр.

Мүәллим әсәрин бәдии хүсусијјәтләриндән данышаркән көстәрмәлидир ки, мәчазилик әдәбијјатын башлыча кејфијјәтидир. Әдәбијјат фактларла данышмыр. О, образларла данышыр. Бу мүнасибәтлә В. Г. Белински јазырды: «Философ силлокизмләрлә данышыр, шаир образ вә шәкилләрлә. Лакин онларын hәр икиси ејни шеји дејир... Бири исбат едир, дикәри исә көстәрир, анчаг hәр икиси инандырыр: бири мәнтиги дәлилләрлә, дикәри шәкилләрлә»[1]. «Ленин» поемасы белә образлылыг бахымындан чох зәнкин бир әсәрдир. Мүәллим метафорлары (истиарәләри) әсәрдән кәтирилән конкрет ики-үч мисалла баша сала биләр. Мәсәлән:

Көнлүндәки үмид әкәр
Алышмаса очаг кими
. . . .
Пәнчәрәјә нахыш салыб
гышын әли
. . . .

[1] В. Г. Белински, Сочинения, т. III, Москва, 1948, сәh. 798.

Нечә әср кетмишдир
дустаг галыб hәгигәт...

Бурада очагын алышмасы үмидин, инсана мәхсус олан алғышын, инсана аид олан дустаг галмаг hәгигәтин үзәринә көчүрүлмүш вә образлылыг күчләндирилмишдир.

Шакирдләр метафорларын башлыча әламәт вә хүсусијјәтләрини билдикдән сонра онун үзәриндә мүстәгил иш апара биләрләр. Поемадакы метонимијалар үзәриндә дә бу бахымдан иш апарылмалыдыр. Мәсәлән:

Сүркүнләр, каторгалар
ИКИ БАШЛЫ ГАРТАЛЫН
дөвран сүрдүјү дијар
(сәh. 45).

Бурада чар Русијасынын ады «ики башлы гартал»ла әвәз едилмишдир. Шакирдләр тарих дәрсләриндән вә ја Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» пјесиндән билирләр ки, ики башлы гартал чар дөвләтинин символудур вә дөвләт кербинин үзәриндә əкс етдирилмишдир. Демәли, бу аддәјишмә тәсадүфи олмајыб, мүәјјән бир хүсусијјәтлә бағлыдыр ки, бу да изаh едилмәлидир.

Дилин ифадә васитәләри үзәриндә иш. Сәнәткар сөзүн, чүмләнин ифадә етдији поетик фикри күчләндирмәк үчүн өз әсәриндә тәкрир, инверсија, риторик суал, нида, бәдии мүраҹиәт вә с. үслуб фигурларындан истифадә едир. Бүтүн бунлар бәдии дилин синтактик гурулушу үчүн хүсуси әhәмијјәт кәсб едир. Әсил сөз усталығы үслуб фигурларынын мүвәффәгијјәтли гурулмасындан асылыдыр.

«Ленин» поемасында сәс, сөз, ифадә вә бүтөв бир чүмлә бөјүк бир усталыгла тәкрар олунур. Бу тәкрарлар фикрин вә ифадәнин гүввәтләнмәсинә көмәк едир. Әдәбијјатда тәкририн өзүнүн бир нечә нөвү вардыр. Мәсәлән, ше'рдә мисранын, нәсрдә сәтрин башында ејни сөзүн тәкрары анафора, ше'рдә мисранын сонунда ејни сөзүн тәкрары епифора адланыр. Биз исә орта мәктәбин програм тәләбини нәзәрә алараг бунларын hамысындан тәкрир ады алтында бәhс етмәји лазым билдик. Тәкрирдән данышаркән мүәллим көстәрмәлидир ки, «Ленин» поемасында тәкририн мүхтәлиф вәзијјәтләриндән, үслуби мәгамларындан истифадә олунур. Бу тәкрирләр интонасија, ритм, мелодија, аhәнк илә бағлы верилир. Мүәллим әсәрин

Scanned with CamScanner

«Итһаф» һиссәси һаггында мә'лумат верәркән тәкрир үзәриндә дајанмалыдыр. Бурада «Рус халгына ешг олсун» тәкрининин бөјүк гүрурла сәсләндији гејд олунмалыдыр.

«Шанлы бајрагдарымыз
рус халгына ешг олсун!»
«Нәғмәмиз, шуарымыз
рус халгына ешг олсун!»
«Нәчиб һавадарымыз
рус халгына ешг олсун!»
«Бөјүк хиласкарымыз
рус халгына ешг олсун!»

Бу тәкрирләр васитәсилә рус халгынын мә'нәви ләјагәти мүхтәлиф чәһәтләрдән ишыгландырылмышдыр.

Шаир поемада бүтөв ифадә, чүмлә тәкрары илә јанашы сәс, сөз тәкрарына да кениш јер верир. Сәс, сөз тәкрарлары бизә чидди һәгигәтләри ачыр, гаршыја гојулмуш мәгсәдин ән јахшы ифадәсинә сәбәб олур.

Бу мәгсәдлә шакирдләрин диггәти «Интервенсија» фәслинә чәлб олуна биләр. «Сусур» сөзүнүн тәкрары илә јарадылмыш експрессив мә'налар, ифшачылыг күчү бурада хүсусилә нәзәрә чарпдырылмалыдыр.

...Даш кими
ағач кими
јенә ағалар СУСУР.
СУСУР јенә јапонлар,
Инкилисләр дә СУСУР.
Мәләк донуна кирмиш
О иблисләр дә СУСУР.
Франсызлар да СУСУР.
Инкилисләр дә СУСУР...

Шаир **«сусур»** сөзүнү мүхтәлиф мә'на рәнкләриндә ишләдир. Һәр рәнк фикрә башга чәһәтдән һәјатилик, чанлылыг, интенсивлик кәтирир вә ифадәни гүввәтләндирир.

Шакирдләр грамматика дәрсләриндән суал чүмләси һаггында мүәјјән мә'лумата маликдирләр. Онлар билирләр ки, суал чүмләси суал билдирир, чаваб алмаг мәгсәди илә ишләдилир. Тәчрүбә көстәрир ки, суал чүмләси һаггында мә'лум билилләрә сөјкәниб риторик суалы изаһ етмәк асан олур. Әввәлчә «риторика» сөзүнүн мә'насыны ајдынлашдырмаг лазымдыр. «Риторика» јунан сөзүдүр, мә'насы: натиглик, бәлағәтли, пафослу данышыг демәкдир. Поезијада үслуби вәзијјәт, ифадәни гүввәтләндирән нитг—данышыг васитәси кими ишләдилир. Риторик суал грамматик суалдан фәргли олараг һеч бир чаваб тәләб етмир. Бунун ше'рдә анчаг лирик-емосионал әһәмијјәти вардыр. Шаир бу поемада ифадәни күчләндирән емосионаллығы артыран риторик суаллардан мәһарәтлә истифадә етмишдир: Мәсәлән:

Сабаһ күнәш доғанда
Бу сәнкәр јолдашларым
Сағ галачагмы көрән?

Нәјә, мән нәјә керә
Бу палчыглар ичиндә
Чүрүјүб кечим јерә?

Һаны евим, ушағым?
Һаны арвадым, анам?

(сәһ. 107)

Шаир риторик суалларла һәјатын чидди мәсәләләринә тохунур, бу суаллар ади грамматик суаллардан чох јүксәкдә дајаныр, онлар охучуну үмум бәшәри бир «нијә» гаршысында дүшүндүрүр. Бу суаллар бәдии дилин парлаглығыны артырмагла бәрабәр бөјүк мәсәләләр, һәгигәтләр сөјләјир. Бу суаллар васитәсилә шакирдләрдә дүнја вә вәтәндаш мүһарибәсинин сәбәбкарларына нифрәт һисси ашыланыр. Халгы евсиз, анасыз, ушагсыз, сабаһа үмидсиз гојан мүһарибә тәрәфдарлары, бу суалларын гаршысында дајаныр, мүһакимә олунурлар.

Үслуб фигурлары ичәрисиндә нида да башлыча јер тутур. Бәдии нидалар фикирдә јүксәк һәјәчан јарадыр вә ифадәјә хүсуси бир аһәнк вә експрессивлик кәтирир.

Бу нидаларын ифадә етдији фикирдә севинч вә шадлыг мәзмуну, тәнтәнә вә гүсур һисси вардыр.

Бәдии нидалар да риторик суал кими дилин ефффектлијини артыран васитә кими тәһлил олунмалыдыр. Нәһајәт, поеманын идеја-бәдии тәһлилинә һәср едилмиш сонунчу дәрс саатында мүәллимин әсәрин бәдии хүсусијјәтләрини үмумиләшдирмәк мәгсәди илә 15—20 дәгигәлик мәктәб мүһазирәсинин тәшкил олунмасы мәсләһәтдир.

АЛОВЛУ ҮРӘК

Б. МУРАДОВ,
М. Ф. Ахундов адына АПДИ-нин баш мүәллими, педагожи елмләр намизәди

Азәри халгы өзүнүн ән ләјагәтли оғулларындан бири олан Чәфәр Чаббарлынын анадан олмасынын 70 иллијини гејд едир. Ч. Чаббарлы аз јашамышдыр: чәми 35 ил. Онун јарадычылығы да узун сүрмәмишдир: 19 ил. Лакин инсан һәјаты үчүн гыса олан бу мүддәтдә Чаббарлы әдәби вә шәрәфли бир өмүр газанмышдыр. Чүнки, о, јашадығы күнләри, илләри сон дәрәчә мә'налы кечирмиш, гыса вахт әрзиндә ади сәнәткарларын 50—60 илдә јаратдығындан даһа чох вә даһа көзәл әсәрләр јазмышдыр. Белә хошбәхтлик һеч кәсә нәсиб олмур; бу чүр сәадәт јалныз надир исте'дадлара вә јорулмаг нә олдуғуну билмәдән чалышан, јүксәк идеалларла пәрвазланан зәнкин мә'нәвијјатлы шәхсијјәтләрә гисмәт олур. Белә надир инсанлардан бири олан Ч. Чаббарлынын јанар үрәји һеч вахт сакит олмамыш, түстүләнмәмиш, даим шө'ләләнмиш, бир ан белә сөнмәмишдир.

Чәфәр Чаббарлы фитрәтән нә гәдәр габилијјәтли олса да мөһкәм зәминә әсасланмасајды, түкәнмәз гајнаглардан гидаланмасајды, өз фикрини, дүшүнчәсини, һисс вә дујғуларыны зәнкинләшдирмәјин, инкишаф етдирмәјин гајғысына галмасајды бу гәдәр јүксәлиб шөһрәт газана билмәзди. Онун јетишмәсиндә, камилләшмәсиндә, көркәмли сәнәткар кими пүхтәләшмәсиндә бир сыра амилләр, демәк олар ки, һәлледичи рол ојнамышдыр. Бу амилләр һансылардыр?

Һәр шејдән әввәл, Ч. Чаббарлы тәбиәтән саф, шүурча мүдрик, гәлбән шаир олан инсанлар мүһитиндә һәјата көз ачмышды. О, һалал зәһмәтилә күзәран сүрән бир аиләдә доғулуб бөјүмүшдү. Бу аиләнин үзвләри, јахын адамлары, тәдгигатчыларын көстәрдији кими, шаир тәбиәтли идиләр. Онлар, өзләри савадсыз олсалар да, елм өјрәнмәји, ше'ри, сәнәти дүзкүн гијмәтләндирмәји бачарырдылар. Һәлә ибтидаи мәктәбдә охујаркән Абдулла Шаиг, Сүлејман Сани Ахундов кими мүәллимләр Чәфәрдә сағлам бәдии зөвг тәрбијә етмиш, онун шүуруну ајдынлашдырмаға чалышмышлар. Мәһз бунларын нәтичәсидир ки, Ч. Чаббарлы ушаглыгдан әдәбијјата һәвәс көстәрмиш, халг әдәбијјатына, классик јазычыларымызын әсәрләринә, дүнја әдәбијјатынын инчиләринә еһтирам бәсләмиш, онлары өјрәнмәјә, дәрк етмәјә сә'ј етмиш, беләликлә, һәлә кичикликдән бүллур кими тәмиз, сағлам мәнбәләрдән мә'нәви гида алмышдыр.

Лакин Ч. Чаббарлы кечмиш ирси мәнимсәмәклә кифајәтләнмирди. Јашадығы һәјаты мүшаһидә едир, мүасирләринин фәалијјәтинә көз гојур, јахшыларындан өјрәнир, бә'зән онлары мүәјјән мә'нада тәглид едирди. Онун әдәби јарадычылығa М. Ә. Сабирин әсәрләринә бәнзәр ше'рләрлә башламасы тәсадүфи дејилди. Ч. Чаббарлы ејни заманда бир иҹтимаи хадим кими јетиширди. Бу да онун зәманә илә ајаглашмасындан, һәјатын тәләбләринә фәал чаваб вермәјә чалышмасындан ирәли кәлирди. О, өз дөврүнүн ән габагчыл зијалылары кими, енсиклопедик бир шәхсијјәт иди. О, М. Ә. Сабир кими сатиралар, Ә. Һагвердијев, С. С. Ахундов, кими драм әсәрләри, Ч. Мәммәдгулузадә кими һекајәләр јарадыр, јери кәлдикдә журналистлик едир, тәнгидчи, публисист олур, даһа сонралар театр режиссору, кино ишчиси кими фәалијјәт көстәрирди. Бүтүн бунлар Ч. Чаббарлынын кениш һәјат планлары, гаршыја гојдуғу вачиб вәзифәләр илә бағлы иди, ејни заманда бунлар Ч. Чаббарлынын һәртәрәфли инкишаф етмәсинә, сәнәткарлыг сәвијјәсинин јүксәлмәсинә тә'сир көстәрирди.

Ч. Чаббарлынын көркәмли сәнәткар кими јетишмәсиндә мүһүм рол ојнајан амилләрдән бири дә онун сон дәрәчә мүасир, јениликчи натураја малик олмасы иди. О, һәјатла ајаглашырды, јашадығы мүрәккәб дөврүн гармагарышыг һадисәләри ахынында башыны итирмир, боғулмурду, арабир чыхылмаз бурулғанлара дүшүб бир анлыға бүдрәсә дә дәрһал өзүнү топлајыб әлә алмағы вә һадисәләри чиловламағы, онлара истигамәт вермәји бачарырды. О, мүдрик бир мүтәфәккир иди. Елә буна көрә дә, сырф милли һадисәләр тимсалында үмумбәшәри һиссләри экс етдирирди, заһирән көһнәлмиш көрүнән, чохдан олуб-кечмиш әһвалатлар васитәсилә ән мүа-

Scanned with CamScanner

сир идеаллары, дујғулары ифадә едә билирди. О, санки ичтимаи һәјатын кешијиндә дурмушду. Һарада еһтијач дујулурдуса, өзүнү дәрһал ора атыб көмәк көстәрирди. Онун әсәрләринин заман кечдикчә өз актуаллығыны итирмәмәси, индики һәјатла сәсләшмәси дә бунунла әлагәдардыр. Ч. Чаббарлынын јарадычылығы санки һәјатын әкс-сәдасы иди. Онун әсәрләри реал һадисәләрин аһәнкини ифадә едән мусигијә бәнзәјир.

Бөјүк јазычы 1915-чи илдә јарадычылыға башламышдыр. Бу заман, 1905-чи илдә мәғлубијјәтдән сарсымыш азадлыг һәрәкаты һәлә тамамилә дирчәлмәмишди. Һәр јердә зүлм, истибдад, әдаләтсизлик, өзбашыналыг һөкм сүрүрдү; һәр јердә шикајәтләр, аһ-фәғанлар ешидилирди. Сијасәтлә, ичтимаи мәсәләләрлә мәшғул олан зијалылар ваһид чәбһәдә бирләшмәмишдиләр, ичтимаи-сијаси мүһитдә бир гәдәр гармагарышыглыг вар иди. Буна көрә дә, һәјата көз ачан кәнчләр дүзкүн јол сечмәкдә чәтинлик чәкирдиләр, онлар әдаләтсизликләрин әсил сәбәбини дәрк етмәкдә ачиз идиләр. Ч. Чаббарлынын илк әсәрләри дә belә бир әһвал-руһијјәнин ин'икасы иди. Шикајәт, һәјата гаршы е'тираз, сентиментал арзулар бу әсәрләрин әсас мотиви иди. Кәнч јазычы һәјаты белә тәсвир едирди:

Бах күчәләрдә сејр едир бир сүрү ханымансыз,
Ач-јалавач зарылдајыр арвад, ушаг күмансыз.
Милләт өлүр, тәбиб јох, чан верир о, амансыз,
Сүбһ сағ идисә һәлә вәгти-наһары көзләјир.
Јахуд тәбиби-һазиги, күнчи-мәзары көзләјир!

Чаббарлынын илк ше'рләри, «Вәфалы Сәријјә», «Солғун чичәкләр», «Нәсрәддин шаһ» пјесләри ичтимаи-сијаси мүһитдә боғулан, лакин чыхыш јолу тапмајан адамларын налаләринин ифадәси иди. Бу әсәрләр һәм дә ону көстәрир ки, Ч. Чаббарлы әдәбијјата ичтимаи дүшүнчәләрлә, дујғуларла кәлмишди. О, мәзлумларын, фәгирләрин чәбһәсиндә дуруб өз е'тираз сәсини учалдыр вә шәхси идејаларыны, һиссләрини јаратдығы образларда, мисраларда ифадә едирди. Онун гәһрәманлары чылғын тәбиәтли, дахилән үсјанкар адамлардыр. Лакин бу үсјанкарлыг шикајәтлә, тәнгидлә, ән јахшы һалда ајдын мәгсәдсиз фәалијјәтлә мәһдудлашыр. Буна көрә дә һәмин гәһрәманлар өз истәкләринә чатмадан һәлак олурлар.

Мәсәлән, һәмин гәһрәманлар арасында ән мүбаризи олан «Нәсрәддин шаһ» пјесиндәки Мирзә Рза дејир: «Еј Иран падшаһы, әмин ол ки, мән һагг, әдаләт, вәтән, милләт гурбаныјам... онлардан өтрү залымлар әлиндә өлүрәм. Вај олсун сәнин һалына ки, мәзлумлар әлиндә һәлак олачагсан!». Белә сөзләр нә гәдәр үсјанкар сәсләнсә дә, Мирзә Рза өз һәрәкәт вә фәалијјәтиндә әсасән анархистдир, ичтимаи-сијаси һәјаты, падшаһлары гудурған едән мүһити дүзкүн дәрк едә билмир, әлејһинә чыхдығы гурулуша гаршы дүзкүн мүбаризә јолуну мүәјјәнләшдирә билмир, буна көрә дә сон нәтичәдә гәләбә газанмыр.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра артыг ичтимаи-сијаси һәјатын истигамәти ајдын иди. Лакин көһнә зеһнијјәтлә јени идејалар, вахты кечмиш адәт-ән'әнәләрлә јени ганун-гајдалар арасындакы мүбаризә баша чатмамышды, бу тоггушма демәк олар ки, јеничә башланмышды. Буна көрә дә Совет һакимијјәтинин сијаси гәләбәси илә бүтүн ичтимаи мәсәләләрин һәлл едилдијини сөјләмәк, буржуа мүһитиндә бөјүмүш адамларын јени һәјата говушмасыны асан бир мәсәлә кими гијмәтләндирмәк дүзкүн олмазды. Биз бу чәһәти Ч. Чаббарлынын өз һәјатында да мүшаһидә едирик. Онун дүшүнчәсиндә сентиментал вә хәјали һиссләрлә тәмкинли вә ингилаби дујғулар арасында мүбаризә кедирди. О дөврүн бир чох зијалылары өз һәјатларынын белә бир мәрһәләсини јашајырдылар. Онлар јени идеаллары, мәгсәдләри гәбул етсәләр дә бә'зи чәһәтләри һәлә там ајдын дәрк едә билмәмишдиләр. Она көрә дә Чаббарлынын Совет һакимијјәти әрәфәсиндә вә јени гурулушун илк илләриндә јаздығы «Ајдын», «Огтај Елоғлу» пјесләринин мөвзусу ингилабдан әввәлки илләрдән көтүрүлсә дә орадакы гәһрәманларын әһвал-руһијјәси һәмин әсәрләрин јарандығы, тамашаја гојулдуғу дөврдә бир чох зијалыларын кечирдији әһвал-руһијјәни әкс етдирирди. Бу әсәрләрдә, ејни заманда, башга бир гисим зијалылара мәхсус пафос, јүксәк амал һаггында мүчәррәд арзулар, дүшүнчәләр өз әксини тапмышдыр. Бу адамлар өзләриндә фикрән дүнјаја һаким олмаг гүввәти һисс едирләр. Лакин онларын арзулары реал һәјатла ујғунлашмырды, онлар фәалијјәтләриндә конкрет шәраити, өзләринин реал күчүнү нәзәрә алмырдылар, мөһкәм бир зәминә бел бағламадан һәр шејә гаршы чыхырдылар. Мәсәлән, Ајдын фәһләләрдән биринин кимә гаршы мүбаризә апармаг һаггындакы сорғусуна белә чаваб верир: «Бүтүн бәшәријјәтә гаршы, бүтүн адәтләрә, ганунлара

нын өзүнә, бу мә'нәви жандармаја гаршы үсјан галдырылмалыдыр. Јер үзүндә һаким, мәһкум, залым, мәзлум кәлмәләри дурдугча бәшәријјәт бир күләр үз көрә билмәз... Мән елә бир дүнја истәјирәм ки, орада милләтләр азад, фәрдләр азад, истила зәнчири јох, алтун јох, шә'шәә, дәбдәбә јох, фәрман јох...».

Огтајын јашадығы дөврдә һәјатда мүбариз ингилаби гүввәләр фәалијјәт көстәрирди. Лакин милли мәдәнијјәти јүксәлтмәк уғрунда чарпышмағы гаршысына мәгсәд гојан Огтај онларла әлагә сахламыр, онлары сәфәрбәрлијә алараг өз мәгсәдинә чатмаг үчүн тәшкил етмир, өзү Аслан бәјләр үзәриндә гәләбә чала билмир. Буна көрә дә дүшмәнләрини кәләчәјә, ондан сонра јетишәчәк гүввәләрә тапшырыр. Огтај Аслан бәјә дејир: «Чәкмәз чох заман ки, талејилә ојнадығыныз бу заваллы халг өзү әмәлпәрвәр кәнчләр, сәмими идеалчылар, бөјүк гәһрәманлар, мүбаризләр јетирәчәк, мүһит сизи... кәрәксиз әски парчалары кими, ишыглыгда гаранлыглар, ајдынлыгда көлкәләр дејә, дири икән тарихин архивләринә атачагдыр».

Илләр кечдикчә Ч. Чаббарлынын гәһрәманлары көјләрдән јерә енир ,онлар мүчәррәд идејалардан конкрет фәалијјәтә кечирләр. Биз буну «Од кәлини» пјесиндә ајдын көрүрүк.

20-чи илләрин сонуна јахын һәјатда сосиализм гајдалары тәсдиг олунурду. Бу заман бүтүн саһәләрдә конкрет гуручулуг ишләринә башланмышды. Јени тәдбирләр инсанларын характеринә дә тә'сир көстәрир, ону дәјишдирирди. Јени заманда, јени һәјатла барыша билмәјәнләр чиддән-чилдә кирәрәк гара әмәлләрини давам етдирир, ичтимаи-сијаси һәјатдакы мүтәрәгги дәјишикликләрә мане олмаға чалышыр; јухуја далмыш мүһити бир прожектор кими ишыгландыран, күтләләрин көзүнү ачыб јениликләрә сәфәрбәр едән адамларын һәјатыны зәһәрләмәјә, онлары мәһв етмәјә чәһд едирдиләр. Белә мүрәккәб просесдә јени характерләр јараныр, мөһкәмләнирди. Ч. Чаббарлынын јарадычылығынын сон дөврүндә јаздығы әсәрләрдә һәјатын бу мәнзәрәси јүксәк сәнәткарлыгла әкс олунмушдур. Елә буна көрә дә һәмин әсәрләр о дөврүн охучу вә тамашачыларында «мүркү вуран дујғулары» һәрәкәтә кәтирир, бу адамларын мә'нәвијјатынын дәјишилмәсинә күчлү тә'сир көстәрирди. Севилләр, алмазлар, күлүшләр, јашарлар санки китаб сәһифәләриндән, театр сәһнәләриндән халг арасына, фабрик вә заводлара, кәндләрә, аиләләрә кедәрәк күтлә илә гајнајыб-гарышыр, фәалијјәт көстәрир, ајры-ајры коллективләрин, фәрдләрин һәјатына мүдахилә едир, бир сөзлә, чанлы адамлар кими јашајырдылар. Һәмин гәһрәманларын севилмәсинин, онларын адларынын халг арасында кениш јајылмасынын сирри дә бундадыр.

Ч. Чаббарлы јарадычылығынын сон дөврүндә өзү јүксәк сәнәт нүмунәләри јаратмагла бәрабәр һәмкарларыны да бу чүр әсәрләр јазмаға чағырырды. О јазырды: «Әкәр јазычы өз охучусуну һәјәчанландырмырса, о, јазычы дејилдир, әкәр драматург тамашачыны ирадәсинә табе едәрәк күлдүрмүр вә ағлатмырса, о, драматург дејилдир. Белә јазычы вә ја драматург мүһасибат ишләри вә ја инчәсәнәтдән кәнар шејләрлә мәшғул олса даһа јахшы иш көрмүш олар».

Ч. Чаббарлы өз әмәли фәалијјәтиндә вә тәчрүбәсиндә әмин олмушду ки, јазычы охучуну вә ја тамашачыны јалныз парлаг характерләр јаратмаг јолу илә өз ирадәсинә табе едә биләр. Буна исә инсанлары һәјатда олдуғу кими, һәртәрәфли, бүтүн һисс вә дүшүнчәләри илә тәсвир етмәк васитәсилә наил олмаг мүмкүндүр. О јазырды: «Јазычы өз гәһрәманыны нә гәдәр јахшы кејфијјәтләрлә бәзәјир-бәзәсин, әкәр о, гәһрәманы чанлы бир инсан кими бүтүн еһтираслары илә көстәрә билмәмишсә, фәрги јохдур, о гәһрәман севилмәјәчәк вә јазычы мүтләг тамашачыдан белә сөзләр ешидәчәкдир: «Гәһрәман бир аз сүн'идир, схематикдир, гурудур».

Ч. Чаббарлы өзү бәдии јарадычылығын бу принсипинә лајигинчә әмәл едирди. Буна көрә дә онун јаратдығы образлар долғун вә чанлыдыр. Севил тәкчә көһнә әгидәјә гаршы чыхмыр, о, јени заманда сағлам аилә һаггында дүшүнүр. Алмаз кәнддә тәкчә мүәллимлик етмир, ичтимаи фәалијјәт онун јеканә мәгсәди дејилдир. О, һәм дә һәртәрәфли инкишаф етмиш бир шәхсијјәтдир. Мүхтәлиф характерли адамларла рәфтары бачарыр, бир сыра мусиги аләтләриндә чала билир. О, јени заманда шәхси һәјаты һаггында дүшүнүр, мәһәббәтин гәдрини билир, ону сағлам әсаслар үзрә давам етдирмәк истәјир...

Ч. Чаббарлынын јаратдығы образлар галерејасы садәчә олараг һәјатын әкси дејилдир. Бу образлар һәм дә нәсилләрә нүмунәдир; онлар мәсләһәтчидирләр, тәрбијәчидирләр, һәјатда нәјин јахшы, нәјин пис олдуғуну инсанлара баша салыр, көзәл адамлары севмәји, бәдхаһлара нифрәт етмәји өјрәдирләр. Бу образлар бизи һәмишә сајыг олмаға, һәрәкәт вә

давранышларымыза диггәт јетирмәјә чағырырлар. Елә буна көрә дә Ч. Чаббарлынын әсәрләринин кәнч нәслин тәрбијәси ишиндә бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Узун илләрдир ки, Ч. Чаббарлынын јарадычылығы орта мәктәб програмында кениш јер тутур. Бу әсәрләри мәнимсәјәркән мәктәблиләр һәм кечмиш һәјаты өјрәнир, һәм дә онларда көзәл әхлаги кејфијјәтләр јаранып. Бәли, көзәл әхлаги кејфијјәтләр! Габагчыл әдәбијјат мүәллимләри Ч. Чаббарлынын јаратдығы образларын ән инчә хүсусијјәтләринә диггәти чәлб едир, кәнчләрин шәхси һәјаты үчүн, онларын характеринин формалашмасы үчүн вачиб олан чәһәтләр үзәриндә хүсуси дајанырлар. Ч. Чаббарлынын һәјат вә јарадычылығынын, онун әсәрләринин мәктәбдә кәнч нәслә өјрәдилмәси сајәсиндә бөјүк мүвәффәгијјәтләр газанылмышдыр. Бунунла бирликдә Ч. Чаббарлынын әсәрләринин тәдриси һәлә дә јүксәк сәвијјәдә дејилдир. Бүтүн мәктәбләрдә һәмин әсәрләрдәки бу күнлә сәсләшән мотивләрә кифајәт гәдәр диггәт јетирилмир, Ч. Чаббарлынын сәнәткарлыг хүсусијјәтләри лазымынча ајдынлашдырылыб шакирдләрә өјрәдилмир. Бу көзәл сәнәт нүмунәләри васитәсилә кәнчләрдә јүксәк зөвг тәрбијәсинә кифајәт гәдәр әһәмијјәт верилмир. Бир сыра һалларда Ч. Чаббарлынын әсәрләринин мәзијјәтләри унудулур. Бә'зән тәһлилләр заманы долғун вә чанлы образлар схематик, гуру мүгәвва кими шакирдләрә тәгдим едилир. Ч. Чаббарлы әсәрләриндәки образлары тәһлил едәркән онларын характеринин колоритини тәшкил едән фәрди хүсусијјәтләрә тохунулмур. Бу образлар ајры-ајры ичтимаи гүввәләрин үмуми чәһәтләринин рупору кими гијмәтләндирилир. Мәсәлән, Фирузә образындан данышыларкән онун характериндәки тәкчә үмуми ичтимаисијаси кејфијјәтләр ајдынлашдырылыр. Онун Азәрбајчан гадынлығы һәјатынын мүәјјән мәрһәләсиндә баш верән дәјишикликләри ифадә едән бир образ олдуғу көстәрилир вә әсасән бу мәсәлә әтрафында сөһбәт кедир. Лакин Фирузәнин фәрди кејфијјәтләриндән, зәнкин тәбиәтли вә исмәтли гадынлара хас олан сифәтләриндән бәһс едилмир. Һалбуки, Фирузә јени һәјата фәал гошулан ичтимаијјәтчи, мүбариз бир гадын олмагла бәрабәр, һәм дә һәјалы бир азәри гызыдыр. О, јад бир адамла—докторла данышаркән чөһрәси рәнкдән-рәнкә кирир, утандығындан чүмләсини ахыра чатдыра билмир, лакин һәјат јолдашы Мәммәди көрдүкдә шән тәбиәти бүтүн долғунлуғу илә ашкара чыхыр. О, Мәммәдин јанында һеч нәдән чәкинмир, инчә јуморла, зарафатла данышыр. Фирузә Мәммәд кетдикдән сонра аиләјә башчылыг етмәјә мәчбур олур. Бу аиләдә бөјүк сәмимијјәт јаратмағы бачарыр. Өз гајынанасына, балдызына гаршы сон дәрәчә диггәтлидир, оғлуну көзәл тәрбијә едир, Фирузә һәкимликлә бәрабәр машын сүрмәји, маһны охумағы, рәгс етмәји дә бачарыр. Бүтүн бу чәһәтләр Фирузәнин характериндә мүһүм јер тутур. Онлары шакирдләрә изаһ етмәјин тәрбијәви әһәмијјәти бөјүкдүр. Бунлара икинчи дәрәчәли мәсәлә кими бахмаг дүзкүн дејилдир.

Ч. Чаббарлынын ирсини кәнч нәслә өјрәтмәк саһәсиндә республикамызда чох иш көрүлмүшдүр. Лакин бунлар бизи кифајәтләндирә билмәз. Мүәллимләр, методистләр, алимләр бөјүк сәнәткарын әсәрләрини һәјата көз ачмагда олан нәслә мүасир тәләбләр сәвијјәсиндә чатдырмаг үчүн һәлә чох иш көрмәлидирләр. Ч. Чаббарлынын адына лајиг, онун гаршыја гојдуғу јүксәк идеаллара лајиг елми-методик әсәрләр јарадылмалыдыр!

Scanned with CamScanner

РУС МӘКТӘБЛӘРИНДӘ АЗӘРИ ДИЛИ ТӘДРИСИНИН КЕЈФИЈЈӘТИНИ ЈАХШЫЛАШДЫРАГ

В. И. Ленин дили бәшәри үнсијјәтин ән мүһүм васитә адландырмышдыр. Рәһбәрин бу сөзләрини әсас тутараг, бө јүк совет өлкәмиздә јашајан милләтләр гоншу гардаш хал ларын дилини өјрәнмәклә, онларын мәдәнијјәт тарихи, әд бијјат вә инчәсәнәти илә јахындан таныш олурлар.

Ајры-ајры республикаларда јашајан халгларын һәм республиканын дөвләт дилини (милли дилини) өјрәнмәләри нин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бу дил васитәсилә онлар је ли халгларла үнсијјәт гатыб јахынлыг едә билир, фикирләри ни бир-биринә анладыр, достлуг вә гардашлыг әлагәләрин даһа да мөһкәмләндирирләр ки, бу да бизим үмуми ишим үчүн чох мүһүм вә фајдалы бир чәһәтдир.

Һөкумәтимиз бу чәһәти нәзәрә алараг, һәр бир респу ликада јашајан халгларын јерли дилини өјрәнмәји лазым в мәсләһәт билиб, ибтидаи, орта вә али мәктәбләрдә бу фәнни тәдрис олунмасыны гәрара алмышдыр.

Азәрбајҹан ССР Маариф Назирлијинин тапшырығы ил бу јахынларда дөрд нәфәрдән ибарәт комиссија (професс С. Ҹәфәров, профессор А. Абдуллајев, досент Р. Әсәдов в назирлијин методисти филоложи елмләр намизәди З. Әлиј ва) Бакынын он бир, Сумгајытын үч вә Загаталанын бир ру мәктәбиндә азәри дили тәдрисинин вәзијјәтини өјрәнмишди

Апарылан мүшаһидәләрдән мә'лум олмушдур ки, ру мәктәбләриндә азәри дили дәрси дејән мүәллимләрин әксәри јәти али тәһсилли вә узун мүддәт бу саһәдә чалышан адам лардыр. Бунларын ичәрисиндә өз ихтисасыны севән, дәрслә рини јүксәк сәвијјәдә апаран мүәллимләр вардыр ки, онла шакирдләрдә азәри дили фәннинә мараг ојатмаг, онлара мүс тәгил ишләмәк вәрдишләри ашыламаг ишиндә бир сыра наи лијјәтләр әлдә етмишләр. Бунлара мисал олмаг үчүн, Бакы нын 134 нөмрәли мәктәбиндә ишләјән Сона Нуруллајеваны

Әминә Һәјатзадәни, 200 нөмрәли мәктәбин мүәллими Күбра Нәҹәфованы, 183 нөмрәли мәктәбдән Күлаға Һәсәнову вә Таһирә Һәмзәјеваны, 169 нөмрәли мәктәбдән Ејјуб Казымову вә башгаларыны көстәрмәк олар.

Лакин, тәәссүф ки, мәктәбләримизин чохунда вәзијјәт белә дејил; бунун сәбәби нәдир?

Һәр шејдән әввәл, рус мәктәбләриндә азәри дили фәнни үзрә тә'лим кејфијјәтинин ашағы дүшмәсинин сәбәби, һәмин фәннин көнүллүлүк принсипи әсасында тә'лим олунмасы вә онун мәҹбури фәнн сајылмамасыдыр. Бунун нәтиҹәсидир ки, ајры-ајры синифләрдә шакирдләрин билији програмын тәләбатындан чох ашағыдыр. Програмын тәләбинә көрә рус мәктәбинин онунҹу синфини битирән һәр шакирд азәри дилиндә ики минә (2.000-ә) јахын сөз билмәли, азәриҹә сәрбәст јазыб охумалыдыр. Лакин јохлама көстәрди ки, шакирдләрин әксәријјәти һеч 100—120 сөз дә билмир. Онларын оху вә јазы вәрдиши чох зәифдир.

Шакирдләрин III—X синифләрдә, јә'ни сәккиз тәдрис илиндә, һәр илдә 70 вә ҹәми 540 саат азәри дили дәрси кечмәләринә бахмајараг, онларын мәнимсәмә дәрәҹәси чох ашағыдыр. Мәсәлән, 134 нөмрәли мәктәбин онунҹу синиф шакирди J. охудуғу мәтндән јалныз беш-алты сөзүн мә'насыны билир; 20 нөмрәли мәктәбин сәккизинҹи синиф шакирдләри ән садә суаллара ҹаваб верә билмирләр (фәнн мүәллими Бәјләр Һәсәновдур). Белә фактларын сајыны хејли артырмаг да олар.

Бүтүн бунлар рус мәктәбләриндә азәри дилинин көнүллү бир фәнн кими тәдрис олунмасына көрә ортаја чыхмышдыр.

Икинҹи сәбәб. Рус мәктәбләриндә азәри дили дәрсләринә нәзарәт едән, мүәллимләрә елми-методики көстәришләр верән бир нәфәр дә олса мүтәхәссис јохдур; даһа доғрусу бу фәннин тәдрисинә рәһбәрлик едән кичик бир мәркәз белә мөвҹуд дејилдир. Республикамызын рус мәктәбләриндә демәк олар ки, һеч кәс (мәктәб директорларындан, рајон вә шәһәр маариф шө'бәләриндән тутмуш маариф назирлијинин әлагәдар шө'бәләринәдәк) бу фәннин дүшдүјү ағыр вәзијјәт вә кәләҹәк талеји илә марагланмыр.

Үчүнҹү сәбәб. Мәктәбләримиздә өјрәдилән бүтүн дилләрин тәдрисинә даир методика, мүәллимләрә көмәк едәҹәк методик вәсаит, имла вә ифадә мәҹмуәләри вә с. бир чох мате-

РУС МӘКТӘБЛӘРИНДӘ АЗӘРИ ДИЛИ ТӘДРИСИНИН КЕЈФИЈЈӘТИНИ ЈАХШЫЛАШДЫРАГ

В. И. Ленин дили бәшәри үнсијјәтин ән мүһүм васитә адландырмышдыр. Рәһбәрин бу сөзләрини әсас тутараг, бө јүк совет өлкәмиздә јашајан милләтләр гоншу гардаш хал ларын дилини өјрәнмәклә, онларын мәдәнијјәт тарихи, әд бијјат вә инчәсәнәти илә јахындан таныш олурлар.

Ајры-ајры республикаларда јашајан халгларын һәми республиканын дөвләт дилини (милли дилини) өјрәнмәләрі нин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бу дил васитәсилә онлар је ли халгларла үнсијјәт гатыб јахынлыг едә билир, фикирләрі ни бир-биринә анладыр, достлуг вә гардашлыг әлагәләрин даһа да мөһкәмләндирирләр ки, бу да бизим үмуми ишим үчүн чох мүһүм вә фајдалы бир чәһәтдир.

Һөкумәтимиз бу чәһәти нәзәрә алараг, һәр бир респу ликада јашајан халгларын јерли дилини өјрәнмәји лазым мәсләһәт билиб, ибтидаи, орта вә али мәктәбләрдә бу фәнни тәдрис олунмасыны гәрара алмышдыр.

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин тапшырығы ил бу јахынларда дөрд нәфәрдән ибарәт комиссија (професс С. Чәфәров, профессор А. Абдуллајев, досент Р. Әсәдов в назирлијин методисти филоложи елмләр намизәди З. Әлиј ва) Бакынын он бир, Сумгајытын үч вә Загаталанын бир ру мәктәбиндә азәри дили тәдрисинин вәзијјәтини өјрәнмишди

Апарылан мүшаһидәләрдән мә'лум олмушдур ки, ру мәктәбләриндә азәри дили дәрси дејән мүәллимләрин әксәри јәти али тәһсилли вә узун мүддәт бу саһәдә чалышан адам лардыр. Бунларын ичәрисиндә өз ихтисасыны севән, дәрслә рини јүксәк сәвијјәдә апаран мүәллимләр вардыр ки, онла шакирдләрдә азәри дили фәннинә мараг ојатмаг, онлара му тәгил ишләмәк вәрдишләри ашыламаг ишиндә бир сыра на лијјәтләр әлдә етмишләр. Бунлара мисал олмаг үчүн, Бакы нын 134 нөмрәли мәктәбиндә ишләјән Сона Нуруллајеваны

Әминә Һәјатзадәни, 200 нөмрәли мәктәбин мүәллими Күбра Нәчәфованы, 183 нөмрәли мәктәбдән Күлаға Һәсәнову вә Таһирә Һәмзәјеваны, 169 нөмрәли мәктәбдән Еjјуб Казымову вә башгаларыны көстәрмәк олар.

Лакин, тәәссүф ки, мәктәбләримизин чохунда вәзијјәт белә дејил; бунун сәбәби нәдир?

Һәр шејдән әввәл, рус мәктәбләриндә азәри дили фәнни үзрә тә'лим кејфијјәтинин ашағы дүшмәсинин сәбәби, һәмин фәннин көнүллүлүк принсипи әсасында тә'лим олунмасы вә онун мәчбури фәнн сајылмамасыдыр. Бунун нәтичәсидир ки, ајры-ајры синифләрдә шакирдләрин билији програмын тәләбатындан чох ашағыдыр. Програмын тәләбинә көрә рус мәктәбинин онунчу синфини битирән һәр шакирд азәри дилиндә ики минә (2.000-ә) јахын сөз билмәли, азәрчә сәрбәст јазыб охумалыдыр. Лакин јохлама көстәрди ки, шакирдләрин әксәријјәти һеч 100—120 сөз дә билмир. Онларын оху вә јазы вәрдиши чох зәифдир.

Шакирдләрин III—X синифләрдә, јә'ни сәккиз тәдрис илиндә, һәр илдә 70 вә чәми 540 саат азәри дили дәрси кечмәләринә бахмајараг, онларын мәнимсәмә дәрәчәси чох ашағыдыр. Мәсәлән, 134 нөмрәли мәктәбин онунчу синиф шакирди Ј. охудуғу мәтндән јалныз беш-алты сөзүн мә'насыны билир; 20 нөмрәли мәктәбин сәккизинчи синиф шакирдләри ән садә суаллара чаваб верә билмирләр (фәнн мүәллими Бәјләр Һәсәновдур). Белә фактларын сајыны хејли артырмаг да олар.

Бүтүн бунлар рус мәктәбләриндә азәри дилинин көнүллү бир фәнн кими тәдрис олунмасына көрә ортаја чыхмышдыр.

Икинчи сәбәб. Рус мәктәбләриндә азәри дили дәрсләринә нәзарәт едән, мүәллимләрә елми-методики көстәришләр верән бир нәфәр дә олса мүтәхәссис јохдур; даһа доғрусу бу фәннин тәдрисинә рәһбәрлик едән кичик бир мәркәз белә мөвчуд дејилдир. Республикамызын рус мәктәбләриндә демәк олар ки, һеч кәс (мәктәб директорларындан, рајон вә шәһәр маариф шө'бәләриндән тутмуш маариф назирлијинин әлагәдар шө'бәләринәдәк) бу фәннин дүшдүјү ағыр вәзијјәт вә кәләчәк талеји илә марагланмыр.

Үчүнчү сәбәб. Мәктәбләримиздә өјрәдилән бүтүн дилләрин тәдрисинә даир методика, мүәллимләрә көмәк едәчәк методик вәсаит, имла вә ифадә мәчмуәләри вә с. бир чох мате-

риал нәшр олунмасына бахмајараг, сон илләрдә рус мәктә-
ләриндә азәри дилинә даир көзә чарпан бир елми-методик
әсәр, китабча нәшр едилмәмишдир. Һалбуки мүәллимләри-
мизин belә васитләрә бөјүк еһтијачлары вардыр.

Рус мәктәбләриндә азәри дили фәнниний вәзијјәтини ја-
шылашдырмаг үчүн тәдбирләр көрмәк, мәктәбдә өјрәнилә
башга фәнләр кими онун нүфузуну артырмаг мәгсәди илә, б
күнләрдә Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији коллекијасы-
нын кениш ичласы олмуш вә хүсуси гәрар гәбул едилмиш-
дир. Бурада ихтисарла вердијимиз һәмин гәрарда тәхмин
ашағыдакы мәсәләләр әһатә олунмушдур:

1) Нахчыван МССР Маариф Назирлијинә, ДГМВ, Бакы
ХМШ вә бүтүн рајон (шәһәр) маариф шө'бәләриндән тәлә
олунур ки, онлар рус мәктәбләриндә ишләјән азәри дили мү-
әллимләринин нәзәри вә методик һазырлығыны, педагожи у-
талыгларыны артырмаг үчүн һәр чүр васитә вә имканларда
истифадә едилмәсинә наил олсунлар; онлара рәһбәрлик, нә-
зарәт вә көмәјин јахшылашдырылмасыны тә'мин етсинләр.
Шәһәр вә рајонлар үзрә азәри дили мүәллимләри үчүн вах-
ашыры методик мүшавирәләр, семинарлар тәшкил едилсин
вә бунларын јүксәк сәвијјәдә кечмәсинә хүсуси диггәт олу-
сун.

2. Мәктәб директорлары вә тәдрис һиссә мүдирләри т-
рәфиндән азәри дили мүәллимләринин ишинә нәзарәт гүввә-
ләндирилсин; мәктәбләрдә вахташыры азәри дили фәнниний
тәдриси вәзијјәти јохланылсын.

3. Азәри дили үзрә тәдрисин сәмәрәли тәшкилинә, ша-
кирдләрин билик вә мүвәффәгијјәтинин кејфијјәтинә чаваб-
деһликдә мүәллимләрин вә мәктәб рәһбәрләринин мәс'улиј-
јәти артырылсын.

4. Синифдәнкәнар тәдбирләрә, ејни заманда азәри ди-
линдә шакирдләрин синифдәнкәнар мүталиәсинә рәһбәрли-
чанландырылсын, мәктәб китабханаларынын азәри дилинд
олан бәдии әсәрләрлә тәчһиз едилмәсинә хүсуси фикир ве-
рилсин.

5. Халг Маариф шө'бәләринин ичласларында, азәри ди-
ли мүәллимләринин мүшавирәләриндә, мәктәбләрин педаго-
жи шураларында коллекијанын һәмин гәрары мүзакирә едил-
син, әмәли тәдбирләр мүәјјәнләшдирилиб јеринә јетирилсин.

6. Јени програмлара кечмәклә әлагәдар олараг, рус мәк-
тәбләриндә ишләјән азәри дили мүәллимләри үчүн ихтисас

артырма курслары тәшкил едилмәси Мүәллимләри Тәкмил-
ләшдирмә институтларына тапшырылсын.

7. Рус мәктәбләриндә азәри дили тәдрисинин методика-
сы, имла вә ифадәләр мәчмуәси, әјани васит вә с. бу кими
саһәләрә даир елми-методики әсәрләр һазырланыб нәшр
олунсун.

8. 1968—69-чу дәрс илиндән республиканын рус мәктәб-
ләринин VIII синифләриндә, 1969—70-чи дәрс илиндән исә
X синифләрдә азәри дилиндән имтаһан апарылсын.

9. Азәрбајчан Дөвләт Елми-Тәдгигат Педагокика инс-
тситуту рус мәктәбләриндә азәри дили тәдрисинә даир тәд-
гигат ишләри тәшкил етсин, һәмин фәннин мүһүм спесифик
проблемләринин тәдгиг олунмасына диггәт јетирсин.

10. «Азәрбајчан мәктәби» журналы, «Азәри дили вә әдә-
бијјат тәдриси» мәчмуәси вә «Азәрбајчан мүәллими» гәзети
сәһифәләриндә рус мәктәбләриндә азәри дилинин тәдрисинә
аид вахташыры елми-методик мәгаләләр дәрч олунсун.

11. Назирлијин мәктәбләр идарәси рус мәктәбләриндә
азәри дилинин тәдрисинин вәзијјәтини јахшылашдырмаг үчүн
конкрет тәдбирләр һәјата кечирсин, мәктәбләрдә бу фәннин
тәдриси вәзијјәти мүнтәзәм олараг јохланылыб, лазыми тәд-
бирләр көрүлсүн.

12. 1968—69-чу дәрс илиндә һәмин гәрарын јеринә јети-
рилмәсинин вәзијјәти һаггында Бакы, Кировабад, Сумгајыт
вә Минкәчевир ХМШ-ләри мүдирләринин мә'рузәләри дин-
ләнилиб мүзакирә едилсин.

Һәмин гәрарын бүтүнлүклә јеринә јетирилмәсинә нәзарәт
етмәк Назирлијин мәктәбләр идарәсинә тапшырылсын.

Биз күман едирик ки, Азәрбајчан ССР Маариф Назир-
лијинин бу јени гәрары рус мәктәбләриндә азәри дили тәд-
рисинин кејфијјәтчә јахшылашдырылмасына чидди көмәк
едәчәк вә бу фәннин нүфузуну лајиг олдуғу мәртәбәјә галды-
ра биләчәкдир.

Азәри дили узун илләрдән бәри республикамызда јаша-
јан мүхтәлиф халгларла јерли әһали арасында һәмишә мүһүм
бир үнсијјәт васитәси олмушдур. Чохмилләтли Азәристан тор-
пағынын сакинләри, бурадакы гардаш халглар, һәмишә аз-
ри дилинин көмәји илә, өз истәк вә арзуларыны бир-бирләри-
нә изаһ едиб, сәмимијјәт вә меһрибанлыг шәраитиндә јаша-
мыш вә јашамагдадырлар.

Професcор **А. АБДУЛЛАЈЕВ.**

I. ИБТИДАИ МӘКТӘБДӘ АНА ДИЛИ ТӘДРИСИ

САВАД ТӘ'ЛИМИ ДӨВРҮНДӘ ИЛК ГРАММАТИК АНЛАЈЫШЛАРЫН ВЕРИЛМӘСИ ЈОЛЛАРЫ

Ә. М. МӘММӘДОВ,
В. И. Ленин адына АПИ-нин аспиранты,
Зәрдаб рајон Чаллы кәнд М. В. Ломоносов
адына орта мәктәбин директору

Мөвчуд програмын тәләбинә көрә әлифба тә'лиминә һазырлыг үчүн ајрылмыш дөврдә шакирдләр мәктәб вә онун дахили гајдалары, ушагларла рәфтар, мәктәб абаданлығы, дәрс шејләри вә саир һаггында мә'лумат алыр, мүшаһидәләри әсасында мүәјјән шејләр барәсиндә фикир сөјләјирләр. Аилә, јолдаш, гоһум вә ојунлар һаггында апарылан мүсаһибәләр вә шәкилләр үзрә кечирилән сөһбәтләр просесиндә, мүәллим ушагларын нитгинә «чүмлә», «сөз», «һеча», «сәс» вә «һәрф» анлајышларыны дахил едир. Бунларын да грамматик анлајышларын өјрәнилмәсиндә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Чүнки, шакирдләр һәмин анлајышлары дәрк етдикчә, онларын тәркибинә дахил олан башга анлајышлары да өјрәнмәјә чәһд едир вә асанлыгла мәнимсәјирләр. Мәсәлән, шакирд мәтндән чүмләни ајырмағы, чүмләдәки сөзләрин мигдарыны мүәјјән етмәји бачарырса, шүбһәсиз, о, чүмләнин нөвләри (нәгли, суал, нида) вә сөзләрин һиссәләри (көк, шәкилчи) һаггында верилләчәк мә'луматы тез вә ајдын баша дүшәчәкдир. Бу нөгтеји-нәзәрдән әлифба тә'лиминә һазырлыг дөврүндән башлајараг шакирдләрин нитгинә «чүмлә», «сөз», «сәс» вә «һәрф» анлајышларыны дахил едиб, мөһкәмләндирмәк мүәллимин әсас вәзифәләриндән бири олмалыдыр.

Габагчыл мүәллимләр әлифба тә'лиминә һазырлыг дөврүндә шакирдләрдә «чүмлә», «сөз», «һеча», «сәс» вә «һәрф» һаггында тәсәввүр јаратмаг үчүн мараглы мөвзулар сечир, мүсаһибә вә суал-чаваблар апарыр. Бу чүр мөвзулары ушагларын һәјатында баш верән һадисәләрдән, тәбиәт һадисәләри үзәриндә мүшаһидәләрдән, инсанларын әмәјинә вә һәјатына аид ишләрдән (мәсәлән, «Чајда», «Дәниздә», «Бағда»,

«Отлар», «Чичәкләр», «Ағачлар», «Гушлар», «Тахыл бичини», «От вә памбыг јығымы», «Бостанда», «Бағда» вә саир көтүрүрләр. Мәсәлән, Зәрдаб рајонун Чаллы кәндиндәки орта мәктәбин мүәллими Ш. Хәлилов синфә кәтирдији шәкли шакирдләрә көстәрәрәк сорушур:

— Бу нә шәклидир?
— Бу, хоруз шәклидир.
— Хоруз нә едир?
— Хоруз банлајыр.

Мүәллим изаһ едир ки, «Хоруз банлајыр» бир чүмләдир. Биз фикримизи билдирмәк үчүн чүмләдән истифадә едирик.

Мүәллимин тапшырығы илә шакирдләр «Ит һүрүр», «Гојун мәләјир», «Атам заводда ишләјир» вә саир кими чүмләләр гурурлар.

Мүәллим ушаглара тапшырыр ки, она диггәтлә гулаг асыб чүмләни нечә дәфәјә дедијинә фикир версинләр: «Ат... гачыр».

— Мән чүмләни нечә дәфәјә дедим?
Сиз чүмләни ики дәфәјә дединиз.
— Бурада нечә сөз вардыр?
Бурада ики сөз вардыр (ат, гачыр).

Сонра мүәллим 3, 4 сөздән ибарәт олан чүмләләр үзрә бу чүр мүсаһибә апарыр.

Беләликлә, шакирдләр чүмләнин сөзләрдән әмәлә кәлмәсини, чүмләнин тәркибиндә бир нечә сөзүн бирләшмәсини өјрәнир вә «чүмлә», «сөз» анлајышларыны нитгләринә дахил едирләр.

Әлифбаја һазырлыг дөврүндә «һеча» анлајышынын дәрк едилмәси, сөзләрин һечалара ајрылмасы үзрә илк вәрдишләрин верилмәси чох фајдалыдыр.

Мүәллим шакирдләрин нитгиндән көтүрдүјү чүмләни сөзләрә ајырыр, сонра һәр бир сөзүн һечалара ајрылмасы үзрә иш апарыр:

«Севил китаб охујур», — бу, бир чүмләдир. Бурада 3 сөз вардыр: Севил, китаб, охујур. Инди диггәтлә фикир верин, көрәк һәр бир сөздә нечә һиссә вардыр. Мүәллим сөзләри һечаларла тәләффүз едир: Се-вил, ки-таб, о-ху-јур. Сонра мүәллим мүсаһибәни давам етдирир:

— Биринчи сөздә нечә һиссә вардыр? (ики).
— Икинчи сөздә нечә һиссә вардыр? (ики).
— Үчүнчү сөздә нечә һиссә вардыр? (үч).

Scanned with CamScanner

Мүәллим синифдә ады ики һиссәдән ибарәт олан ушаглары (Сима, Ајдын, Елхан, Сона вә саир) ајаға галдырыр, өз адларыны һиссәләрә бөлдүрүр (Си-ма, Ај-дын, Ел-хан, Со-на)˙ сонра изаһ едир ки, сөзләрин һәр бир һиссәси «һеча» адланыр.

Беләликлә, «һеча» термини дә шакирдләрин нитгинә дахил олур.

Әлифбаја һазырлыг дөврүндә мүһүм јерләрдән бирини дә «сәс» вә «һәрф» һаггында илк тәсәввүрүн јарадылмасы тутур. Тәҹрүбә көстәрир ки, шакирдләр сәс вә һәрфин гаршылыглы әлагәсини, фәргли ҹәһәтләрини дәрк етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Буну нәзәрә алараг, әлифбаја һазырлыг дөврүндә сәслә һәрф арасындакы мүнасибәти садә шәкилдә шакирдләрә өјрәтмәк фајдалыдыр.

Көјчај шәһәриндәки 8 нөмрәли мәктәбин 1 синиф мүәллими Һ. Кәримов әлифбаја һазырлыг дөврүндә сәслә һәрф арасындакы мүнасибәти, бунлар арасындакы әсас фәрги ашағыдакы гајдада шакирдләрә өјрәдир. О, әввәлҹә, шакирдләри сөздә олан сәсләри динләмәјә, онлары бир-бириндән ајыра билмәјә алышдырыр, сонра сәслә һәрфин фәргини изаһ едир. Мәсәлән, мүәллим ана сөзүнү вә онун илк сәсини тәләффүз едир вә мүсаһибә апарыр:

— Мән нә етдим?
— а дединиз.
— Сиз нә етдиниз?
— Биз а ешитдик.
— Сиз ону көрдүнүзмү?
— Хејр, көрмәдик.
— Демәли а-ны нечә өјрәндиниз?
— а-ны дединиз, биз дә сәсинизи ешитдик.

Мүәллим бир нечә сәси тәләффүз едир вә мүсаһибә апарыр. Шакирдләр исә нәтиҹә чыхарырлар ки, сәси ағзымызла дејирик, гулағымызла ешидирик.

«Сәс» анлајышыны шакирдләрә баша салдыгдан сонра мүәллим — «һәрф» анлајышынын мәнимсәдилмәсинә кечир. Шакирдләри баша салыр ки, һәрф сәсин јазыдакы ишарәсидир. Һәрфи јазырыг, көрүрүк. Мүәллим а һәрфини јазы тахтасына јазыр вә өз фикрини баша салыр.

Беләликлә, шакирдләр әлифба тә'лиминә һазырлыг дөврүндә «ҹүмлә», «сөз», «һеча», «сәс» вә «һәрф» анлајышлары һаггында илк тәсәввүрә малик олурлар.

Әлифба тә'лими дөврүндә исә шакирдләр һәмин анлајышлар һаггындакы тәсәввүрләрини даһа да кенишләндирирләр.

Апардығымыз мүшаһидәләрдән мә'лум олур ки, бир сыра мүәллимләр програмын тәләбини мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирмирләр. Онлар әлифба тә'лими дөврүндә шакирдләри нитгин әсас сәсләри вә онларын һәрфләрлә ифадәси илә таныш етмәк вә онлара әлифба үзрә илк оху вә јазы вәрдишләри вермәклә кифајәтләнирләр. Ејни заманда бә'зи мүәллимләр гираәт дәрсләрини дилимизин тәләффүз ганунларына ујғун шәкилдә гурулмасына, шакирдләрин шифаһи нитг инкишафына, грамматик анлајышын әмәли шәкилдә шакирдләрә верилмәсинә әһәмијјәт вермирләр. Гејд едирләр ки, бунлар I синифдә, јалныз илин икинчи јарысындан башлајараг һәјата кечирилмәлидир.

Мүәллим, шакирдләрин әлифбаја һазырлыг дөврүндә илк грамматик анлајышлар һаггында алдыглары тәсәввүрләрини әлифба тә'лими дөврүндә даһа да кенишләндирмәли, сөзләри һечалара вә сәсләрә ајырмаг, ҹүмлә гурмаг вәрдишләрини инкишаф етдирмәлидир.

Проф. А. Абдуллајев савад тә'лими дөврүндәки мәшғәләләрин хүсусијјәтләриндән бәһс едәрәк јазыр:

«Азәрбајҹан дилиндә садә сөзләри ешидиб анламаг, о сөзләри тәләффүз етмәји бачармаг, онлары һеча вә сәсләрә ајыра билмәк, ҹүмлә гурмагда илк вәрдишләр, вурғу, интонасија вә с. бүтүн бунлар шакирдләр тәрәфиндән савад тә'лими дөврүндә мәнимсәнилир. Шакирдләрин кәләҹәкдә јени вә нисбәтән мүрәккәб олан материаллары мәнимсәмәләри, бу мәсәләләрин дүзкүн гојулуб-гојулмамасындан чох асылыдыр»[1].

Әлифба тә'лими дөврүндә сәс тәһлил-тәркиб үсулундан истифадә едилмәси вә бу вәзифәнин јеринә јетирилмәсинә јахындан көмәк көстәрир. Сәс тәһлил-тәркиб үсулунун тәләбинә көрә данышыгдан јахуд мәтндән ҹүмлә ајрылыр, ҹүмләдәки сөзләр мүәјјән едилир, тәркибиндә истифадә едиләҹәк сәс олан сөз сечилир, һәмин сөз һечалара вә сәсләрә бөлүнүр, сонра өјрәнилмиш сәсләрдән истифадә етмәклә јени сөзләр дүзәлдилир, дүзәлдилмиш сөз вә јахуд ҹүмләнин охунмасы тәшкил едилир. Бу јолла шакирдләр һәм јени сәс вә ја һәрф-

[1] А. Абдуллајев, «Ибтидаи мәктәбдә Азәрбајҹан дили тәдрисинин методикасы», Азәрнәшр, 1962, сәһ. 10.

Scanned with CamScanner

лә таныш олур, һәм дә чүмлә, сөз, һеча, сәс вә һәрф һаггында кениш тәсәввүрә малик олурлар. Әлифба тә'лими дөврүндә мүәллим шакирдләрин әлифба тә'лиминә һазырлыг заманы грамматик анлајышлара аид әлдә етдикләри практик вәрдишләри мөһкәмләндирмәли вә онлары јени биликләрлә сых әлагәләндирмәлидир. Мәсәлән, әлифбаја һазырлыг дөврүндә «чүмлә», «сөз», «һеча» һаггында мәфһумлар истәр-истәмәз шакирдләрин нитгинә дахил олур. Әлифба тә'лими дөврүндә белә мөвзулар өјрәдиләркән шакирдләрин бунлар һаггындакы тәсәввүрләри нәзәрә алынмалыдыр.

Әлифба тә'лими дөврүндә кәсмә әлифба, һеча чәдвәли, кәсмә һечалар үзрә ишләр елә тәшкил едилмәлидир ки, шакирдләр бу заман сөзләри һәрф-һәрф дејил, әввәлчә һечаларла, сонра исә бүтөв шәкилдә охумаға алышсынлар.

Әлифба тә'лими дөврүндә һеча үзрә ишин дүзкүн тәшкили гираәт вә јазы вәрдишләринин ашыланмасына көмәк едир. Бу мүнасибәтлә рус психологларындан Л. М. Швартс јазыр: «Сөзләри һечалара ајырмағы бачармајан адам һеч вахт дүзкүн охуја билмәјәчәкдир, онун јазмағы бачармасы һаггында исә данышмаға дәјмәз»[1].

Габагчыл мүәллимләр әлифба тә'лими дөврүндә һеча чәдвәли вә шәкилли карточкалардан бачарыгла истифадә едәрәк, сәс, һәрф, саит, самит, һеча вә саир фонетик анлајышлары шакирдләрә мәнимсәдир, фонетик тәһлилә кениш јер верирләр. Фонетик тәһлилдән истифадә едилдикдә шакирдләрин фонетик анлајышлар һаггында билик, бачарыг вә вәрдишләрини даһа да мөһкәмләндирирләр.

Әлифба тә'лими дөврүндә грамматик анлајышлар саһәсиндәки ишләр бунларла битмир. Мүәллим бу дөврдә шакирдләрин диггәтини чүмләдәки фикри анламаға, чүмләдә кимин вә нәјин һаггында данышылдығыны мүәјјән етмәјә алышдырмалыдыр. Нәһајәт мүәллим чалышмалыдыр ки, шакирдләр әлифба тә'лими дөврүндә чүмләдәки сөзләрә ким? нә? нә етди? һансы? суалларыны вермәји өјрәнсинләр. Чүмләдә бөјүк һәрфлә јазылан сөзләрә аид мүәјјән гәдәр мә'лумат алсынлар: инсан ады, фамилијасы, атасынын ады, шәһәр, кәнд адларынын бөјүк һәрфлә јазылмасыны мәнимсәсинләр; чүмләләрин ахырында нөгтә, суал ишарәси вә нида ишарәсини

[1] Л. М. Швартс, Психологија навыка чтенија, Учпедгиз, М., 1941, стр. 116.

ҝојмағы өјрәнсинләр, јери ҝәлдикчә веркүлдән истифадә етмәјә алышсынлар.

Әлифба тә'лими дөврүндә грамматик анлајышларын верилмәси јолларыны мүәјјәнләшдирмәк үчүн 1963-чү илдән 1967-чи илədәк Зәрдаб рајонундакы 1, 2 нөмрәли сәккизиллик, М. Горки адына орта мәктәб, М. В. Ломоносов адына Чаллы кәнд мәктәб, Ағдаш шәһәриндәки 7 нөмрәли, Көјчај шәһәриндәки 8 нөмрәли, Учар шәһәриндәки 2 нөмрәли сәккизиллик мәктәбләрин I синифләриндә мүшаһидә вә експериментләр апардыг. Мә'лум олду ки, әлифба тә'лими дөврүндә һәр бир сәс вә онун һәрфлә ифадәсини өјрәдәркән грамматик вә орфографик вәрдишләрин ашыланмасына фикир верән мүәллимләр шакирдләрин нитг инкишафында мүсбәт нәтичәләр әлдә едирләр. Зәрдаб рајонундакы М. Горки адына орта мәктәбин I синиф мүәллими З. Искәндәрова әлифба тә'лими дөврүндә иши јалныз гираәт вә јазы илә тамамламыр, ејни заманда шакирдләрин луғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәсинә, онлара тәдричән грамматик анлајышларын вә орфографик вәрдишләрин ашыланмасына чидди фикир верир.

Мүәллим сәс вә онун һәрфлә ифадәсини өјрәдәркән, шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун олараг, сәслә һәрфин саитлә самитин фәргини әмәли шәкилдә изаһ едир. Бу заман шакирдләрин рабитәли нитгинин инкишафына хүсуси диггәт јетирир. О, бу мәгсәдлә әввәлчәдән һазырлыг иши апарыр, әјани васитәләр һазырлајыр, мүвафиг сөзләр, чүмләләр вә мәтн сечир, һансы үсулдан истифадә едәчәјини мүәјјәнләшдирир. З. Искәндәрова дәрсдә сәс тәһлил-тәркиб үсулундан, фонетик тәһлилдән кениш истифадә едир. О, чүмләдәки сөзләрин дәрк едилмәсинә, ифадә едилмиш фикрин баша салынмасына, морфоложи вә синтактик тәһлилин илк елементләринин өјрәдилмәсинә дә бөјүк әһәмијјәт верир. О, Ә сәси вә һәрфини өјрәтдикдән сонра «Әлифба» китабында верилмиш мәтн үзрә иши ашағыдакы гајдада апарыр.

Мүәллим шакирдләрин чүмлә һаггындакы тәсәввүрләрини кенишләндирир. Чүмләнин тәркибиндәки сөзләрин бирбири илә әлагәдар олмасыны, һәмин сөзләрин бирләшәрәк битмиш бир фикир әмәлә кәтирмәсини тәһлил јолу илә шакирдләрә баша салыр. Бу мәгсәдлә, о, белә суал-чаваб апарыр:

— Биз һансы һәрфи өјрәндик?
— Биз Ә һәрфини өјрәндик.
— Һансы чүмләләри охудуг?

Мүәллимин көстәриши илә шакирдләрин бири «Әлифба» китабынын 35-чи сәһифәсиндәки мәтни јенидән охујур:

«Әли әми ат сатыр.
Анам әт алыр.
Сәлим итә әт атыр»[1].

— Бурада нечә чүмлә вардыр? (үч).
— Биринчи чүмлә һансыдыр? (Әли әми әт сатыр).
— Икинчи чүмлә һансыдыр? (Анам әт алыр).
— Үчүнчү чүмлә һансыдыр? (Сәлим итә әт атыр).

Ајры-ајры чүмләдә јүрүдүлән фикир шакирдләрә ајдын олдугда онлар мәтни даһа шүурлу сурәтдә охујурлар. З. Искәндәрова бу мәгсәдлә мәтнин ајры-ајры чүмләләринин тәһлили үзәриндә дајаныр:

— Әли әми нә един? (Әт сатыр).
— Әти ким сатыр? (Әли әми).
-- Анам нә едир? (Әт алыр).
-- Әти ким алыр? (Анам).
— Бәс Сәлим нә едир? (Итә әт атыр).
-- Итә әти ким атыр? (Сәлим).
— Сәлим нәјә әт атыр? (Итә).

Сонра мүәллим мәтнин мәзмунуну бүтүнлүклә баша салмаг үчүн суаллар верир:

Әли әми нә сатыр? Әти ким алыр? Сәлим нә едир? вә с.

Бу суалларын көмәји илә шакирдләр мәтндә верилмиш фикри дәриндән дәрк едир вә ону рабитәли ифадә етмәји өјрәнирләр. Онлар чүмләдә кимин вә нәјин һаггында данышылдығыны вә бунлар һаггында нә дејилдијини мүәјјәнләшдирир, чүмләдәки сөзләрә ким? нә? нә едир? нә етди? һансы? суалларыны вермәји өјрәнирләр. Шакирдләрлә бу саһәдә мәшг апармаг үчүн мүәллим грамматик тәһлилдән бачарыгла истифадә едир. Мәсәлән, «Анам әт алыр» чүмләси үзрә ашағыдакы гајдада грамматик тәһлил апарыр:

— Әти ким алыр? (Анам).
— Анам нә алыр (әт).
— Анам нә едир? (Әт алыр).
— Бу чүмләдә нечә сөз вар? (Үч — анам, әт, алыр).
— Бу сөзләрә суаллар верин. Ким? Анам. Нә? Әт. Нә едир? Алыр.

Белә тәһлил грамматик мә'луматын мөһкәмләнмәсиндә, шакирдләрин тәфәккүрүнүн инкишафында бөјүк рол ојнајыр.

[1] Ј. Зејналов, Ј. Кәримов, «Әлифба», Бакы, Маариф, 1966, сәһ. 35.

Грамматик тәһлил васитәсилә шакирдләр, әлифба тә'лими дөврүндә јалныз сөзләрә суаллар вермәји өјрәнмирләр, ејни заманда сәслә һәрф арасындакы фәрги, сәсләрин саит вә самитләрә ајрылмасыны вә бунларын башлыча хүсусијјәтләрини дә мәнимсәјирләр.

Әлифба тә'лими дөврүндә фонетик тәһлилдән даһа чох истифадә олунмалыдыр. Фонетик тәһлил апараркән елә сөзләр сечилмәлидир ки, һәмин сөзләрин мә'насы вә сәс тәркиби шакирдләр үчүн ајдын олсун. Белә сөзләр һәм шакирдләрин нитгиндән, һәм дә «Әлифба» китабындан көтүрүлә биләр.

Әлифба тә'лими дөврүндә мүәллим бунларла кифајәтләнмәмәли, јери кәлдикчә шакирдләрә мүәјјән орфографик вәрдишләрин вә грамматик анлајышларын верилмәси гејдинә дә галмалыдырлар.

Һәлә «Әлифба» дәрслијинин 17-чи сәһифәсиндә Туту сөзү охунаркән, артыг ушаглары инсан адларынын бөјүк һәрфлә јазылмасы илә таныш етмәк мүмкүндүр. Бу дәрсдә шакирдләр илк дәфә адам адына раст кәлирләр. Туту сөзүнү бир нечә дәфә охујурлар вә мүәллимин көмәји илә белә бир нәтичәјә кәлирләр: адам адларынын биринчи һәрфи бөјүк јазылыр.

Бу орфографик гајда бир нечә шакирдә тәкрар етдирилдикдән сонра шакирдләр Туту сөзүнү кәсмә әлифба илә һечаларла дүзүрләр. Нәһајәт, онлар башга өјрәндикләри сәсләрин кәлдији адам адлары дејирләр. Мәсәлән, Арзу, Ајна, Адил, Нуру, Надир, Наилә, Таһир, Тәрлан, Тәранә, Оруч, Осман, Офелја вә с.

Чүмләнин сонунда нөгтәнин гојулмасы анлајышы «Әлифба» дәрслијинин 18-чи сәһифәси охунаркән верилә биләр. Шакирдләр «Туту ону тутур» чүмләсини охујуб, кәсмә әлифба илә дүздүкдән сонра мүәллим онлары нөгтә ишарәси илә таныш етмәли вә чүмләнин сонуна һәмин ишарәни гојдурмалыдыр. Чох тәәссүф ки, јухарыда гејд етдијимиз бә'зи сәбәбләр үзүндән ушагларын илк дәфә раст кәлдикләри чүмләләрин сонунда нөгтә дејил, нида ишарәләри гојулмушдур. Она көрә дә сонралар даһа мүнасиб вахтда мүәллим јенә бу чәһәтин үзәриндә дајанмалыдыр.

Чүмләнин әввәлиндә кәлән сөзүн бөјүк һәрфлә јазылмасы һаггында анлајыш верәркән еһтијатлы олмаг лазымдыр. Белә ки, «Әлифба» дәрслијиндәки илк чүмләләр инсан ады илә башландығындан чүмләнин әввәлиндә онсуз да бөјүк һәрф кәлир. (Туту ону тутур; Нура ат! вә с.). Белә мисаллар

әсасында гаршыда гојулмуш мәгсәдә наил олмаг чәтиндир. Она көрә дә бу анлајышы мүәллим јалныз дәрслијин 19-ҹу сәһифәси охунаркән, «Ата, тар ат!» чүмләсинин көмәји илә верә биләр.

Шакирдләр «Ата, тар ат!» вә дикәр чүмләләр үзәриндә мүшаһидә апардыгдан, онлары кәсмә әлифба илә дүзүб тәһлил етдикдән сонра мүәллимин көмәји илә нәтичә чыхарырлар. «Чүмләнин әввәлиндә кәлән сөзүн илк һәрфи бөјүк јазылыр».

Әлифба тә'лими дөврүндә грамматика вә орфографија үзрә вәрдишләрин вахтында вә дүзкүн ашыланмасы үчүн имканлары мүәллим әввәлчәдән арашдырыб тапмалы, онлары дүшүнүлмүш шәкилдә планлашдырмалыдыр. Лакин һәр һансы анлајышы бир дәфә вермәклә кифајәтләнмәк олмаз. Онун мөһкәмләнмәси, нитг практикасында дүзкүн тәтбиг олунмасы үчүн вахташыры онун үзәринә гајытмаг, тәкрар етмәк лазымдыр.

Әлифба тә'лиминдән сонракы дөврдә «Әлифба» китабында верилмиш мөвзулар («Хоруз», «Пајызда», «Дурналар» вә с.) үзрә мәшғәләләр апараркән һәмчинин шакирдләрин грамматик вә орфографик бачарығынын инкишаф етдирилмәсинә дә фикир верилмәлидир.

Бу мәтнләр үзрә мәшғәләләрдә гираәт (ифадәли, сәсли, сәссиз вә с.) вә јазынын (үзүндән көчүрмә, өјрәдичи имла вә с.) мүхтәлиф нөвләриндән бачарыгла истифадә етдикдә шакирдләр даһа чох билик, бачарыг вә вәрдишләрә јијәләнирләр.

Зәрдаб рајонундакы 1 нөмрәли сәккизиллик мәктәбин I синиф мүәллими С. Әфәндијева һәр бир мәтн үзрә апардығы мәшғәләләрдә јалныз гираәтлә мәшғул олмур, ејни заманда шакирдләрин диггәтини мәтндәки чүмләләрин тәһлилинә, сөзләрин анлашылмасына, дурғу ишарәләринин гојулмасына јөнәлдир. Мәсәлән, мүәллим «Турп» мәтнини кечәркән шакирдләрә изаһ едир ки, сөзләр вә чүмләләрин арасында веркүл гојулур. Сонра һәмин мәтн үзрә хәбәрдарлыглы имла апарыр: «Турп. Баба турп әкди. Турп јетишди. Баба ону чыхартмаг истәди, амма күчү чатмады. О, нәнәни көмәјә чағырды. Нәнә бабадан, баба турпдан тутду. Дартдылар, дартдылар чыхарда билмәдиләр»...

Мүәллим «Хоруз» ше'рини әзбәрләдәркән шакирдләрин нида вә суал ишарәләри һаггындакы мә'луматларыны мөһкәмләдир.

— «Сән нә тездән дурурсан?
Гышгырыб банлајырсан!».

«Москва» мөвзусу үзрә мәшгәләдә мүәллим һәм шакирдләрин ифадәли гираәти илә мәшғул олур, һәм дә онларын диггәтини сөзләрин дүзкүн интонасија илә дејилмәсинә вә јазылышына јөнәлдир.

Әввәлчә, мүәллим изаһ едир ки, «Москва», «Мавзолеј» сөзләри јазылдығы кими дејил, данышыгда ишләндији кими «Мавзалеј», «Масква» кими охунмалыдыр. Сонра мүәллим јазылышы вә анлашылмасы чәтин олан сөзләр үзәриндә дә иш апарыр. Мәсәлән, мәтндә олан пајтахт сөзүнү мәркәз кими баша салыр. Шакирдләрин сәһв јаздыглары сөзләри (Мосгва, Виладимир, Мовзилеј) јенидән һечаларла (Мос-ква, Вла-димир. Мав-зо-леј) јаздырыр.

«Нефт» мөвзусуну кечәркән, мүәллим мәтндә тәсадүф едилән «мә'дән» сөзү васитәсилә шакирдләрдә апострофлу сөзләр һаггында ајдын тәсәввүр јарадыр. Бу мәгсәдлә мүәллим јазы тахтасына бир нечә апострофлу сөз («мә'дән, бә'зән, ше'р, Шө'лә, Рә'на вә с.) јазыр. Сонра онлары апострофсуз тәләффүз едир (мәдән, бәзән, шер, шөлә) шакирдләр һәмин сөзләри мүгајисә едәрәк апостроф вә онун әһәмијјәтини дәрк едирләр. Јахуд мәтндә гошасәсли сөзләрә тәсадүф единләрсә, мүәллим шакирдләрә мә'лум олан бир сыра гоша сәсли сөзләри (сәккиз, доггуз, мүәллим, Күллү, саггал вә с.) јада салыр вә һәмин сөзләрә аид лүғәт үзрә имла јаздырыр. Бунларла јанашы олараг, мүәллим мәтнләрдә тәсадүф едилән дурғу ишарәләри (нөгтә, суал, нида, веркүл) һаггында да шакирдләрдә тәсәввүр јарадыр вә әмәли шәкилдә онлары шакирдләрә танытдырыр.

Беләликлә, шакирдләр һазырлыг, әлифба вә әлифба тә'лиминдән сонракы дөврдә (гираәт просесиндә) грамматик елементләрә аид садә шәкилдә мә'лумат алыр, илин икинчи јарысында грамматик анлајышлары өјрәнмәк үчүн мүәјјән һазырлыға малик олурлар.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, грамматик анлајышларын верилмәси үчүн грамматиканын тәдрисини көзләмәк догру дејилдир. Бу ишә тә'лимин илк күнләриндән башламаг зәруридир. Мәктәбләрдә апардығымыз мүшаһидәләр вә гојдуғумуз експериментләр дә фикримизин догрулуғуну сүбут етди.

Әлифба тә'лими дөврүндә илк грамматик вәрдишләрин верилмәсинин шакирдләрин савадлылығына, онларын үмуми һазырлығына нә дәрәчәдә тә'сир етдијини мүәјјәнләшдирмәк

мәгсәди илә 1966/67-чи дәрс илиндә Зәрдаб рајонунун Чаллы кәндиндәки орта, Көјчај шәһәриндәки 8 нөмрәли орта, Учар рајонундакы 1 нөмрәли орта мәктәбин I синифләриндә експеримент гојулду.

Експеримент гојуларкән һәр мәктәбдә шакирдләрин вә мүәллимләрин һазырлығы тәхминән бәрабәр олан ики синиф көтүрүлмүшдү. Һәр бир мәктәбдә I а синифләри експериментал, II б синифләри исә контрол синиф кими көтүрүлмүшдү. Бу синифләрдә ашағыдакы суаллар үзрә мүсаһибә апарылды:

1. Сәс илә һәрфин фәрги нәдир? (Мисалларла изаһ).

2. Һеча нәдир? (Бир нечә сөзү һечалара ајырмаг).

3. Чүмлә нәдир? (Шәкил, әшја үзрә вә мүстәгил чүмлә гурур, чүмләни сөзләрә ајырмаг, чүмләдә сөзләрин мигдарыны мүәјјән етмәк).

4. Чүмләнин ахырында һансы ишарәләр гојулур? (Мисалларла изаһ етмәк).

5. Бөјүк һәрф һараларда ишләнир? (Чүмләнин әввәлиндә, инсан адлары, фамилијалары вә аталарынын адларынын, һәмчинин шәһәр, кәнд, чај адларынын, һејванлара верилән хүсуси адларын бөјүк һәрфлә јазылмасыны мисалларла изаһ етмәк).

Експериментал вә контрол синифләрин һәр бириндә охујан шакирд (һәр мәктәбдән 15 нәфәр) тәк-тәк диндирилмиш вә ашағыдакы нәтичә әлдә едилмишдир.

Суаллар	Експериментал синифләр			Контрол синифләр		
	Дүзкүн	Гејри-дәгиг	Чаваб вермәмиш	Дүзкүн	Гејри-дәгиг	Чаваб вермәмиш
1-чи	9	6	—	5	5	4
2-чи	11	3	1	7	6	2
3-чү	12	2	1	8	4	3
4-чү	14	—	—	11	3	1
5-чи	8	5	2	6	6	3

Шифаһи сорғу үчүн сечилмиш шакирдләрин тәркибинә чидди фикир верилмишди. Һәм експериментал, һәм дә контрол синифләрдән јохламада иштирак едән шакирдләрин ... нәфәри гүввәли, 2 нәфәри орта сәвијјәли, 1 нәфәри исә зәиф иди.

Алынан нәтичә експериментал синифләрдә охујан шакирдләрин мә'луматынын хејли үстүн олдуғуну көстәрир. Б...

мүддәтдән сонра һәмин 6 синифдә (експериментал синифләрдә 118, контрол синифләрдә 110 шакирд) ашағыдакы мәтн үзрә јохлама имла јаздырылды.

Әмим Таһир Чуханлы кәндиндә јашајыр. Чуханлы Күрүн саһилиндәдир. Кәнддә мәктәб, хәстәхана вә клуб вар. Евләрә ишыг вә радио чәкилиб. Колхозчулар јахшы јашајырлар.

Јазы иши бүтүн синифләрдә експериментатор тәрәфиндән ејни гајдада апарылды. Алынан нәтичә белә олду.

Шакирдләрин сәһвә јол вердикләри орфограмлар	Експериментал синифләр						Контрол синифләр					
	Зәрдаб		Көјчај		Учар		Зәрдаб		Көјчај		Учар	
	Дүзкүн	Гејри-дәгиг	Дүзкүн	Гејри-дәгиг	Дүзкүн	Гејри-дәгиг	Дүзкүн	Гејри-дәгиг	Дүзкүн	Гејри-дәгиг	Дүзкүн	Гејри-дәгиг
Сөзләрдә һәрфбурахма, һәрфи башгасы илә әвәз етмәк	29	11	29	11	32	6	18	20	21	17	20	14
Чүмләни бөјүк һәрфлә башламаг	37	3	36	4	33	5	25	13	27	11	27	7
Хүсуси исимләри бөјүк һәрфлә јазмаг	38	2	36	4	33	5	26	12	28	10	25	9
Чүмләнин сонунда нөгтә гојмаг	40	—	39	1	36	2	35	3	33	5	31	9
Чәми:	144	16	140	20	134	18	104	48	109	43	108	33

Чәдвәлдән көрүндүјү кими, експериментал синифләрдә илк грамматик анлајышларын верилмәси үзрә апарылан ишләр јахшы нәтичә вермишдир. Белә ки, експериментал синифләрдә охујан 118 шакирдин 472 чавабындан јалныз 54-ү гејри-дәгиг олдуғу һалда, контрол синифләрдә исә 110 шакирдин 440 чавабындан 124-ү (2,8%) гејри-дәгиг олмушдур.

Експериментин нәтичәләри тәдрис илинин биринчи јарысындан сонра Ағдаш шәһәриндәки 7 нөмрәли, Зәрдаб рајонундакы 2 нөмрәли мәктәбләрин I синифләриндә апарылан јохламаларын нәтичәләри илә бир даһа мүгајисә едилмиш вә өз үстүнлүјүнү бир даһа ајдын сурәтдә көстәрмишдир.

Scanned with CamScanner

ТӘДРИС ПРОСЕСИНДӘ ТАМАМЛЫГЛА ЗӘРФЛИЈИН ФӘРГЛӘНДИРИЛМӘСИ

Мәммәд ҺӘСӘНОВ,
педагожи елмләр намизәди

Мүшаһидәләр көстәрир ки, шакирдләр бә'зи тамамлыгларла зәрфликләри дәгиг шәкилдә фәргләндирмәкдә чәтинлик чәкирләр. Бу, грамматик тәһлил заманы өзүнү даһа ајдын көстәрир. Һәмин чәтинлик, һәр шејдән әввәл, бу ики чүмлә үзвүнүн билдирдији мә'на вә грамматик суалларла әлагәдардыр. Бә'зи тамамлыг вә зәрфликләр, ифадә олундуглары нитг һиссәләринин лексик мә'насындан асылы олараг, әшја вә заман, јер, сәбәб вә мәгсәд мә'налары билдирир вә һәр ики чүмлә үзвүнүн суалларына чаваб верир. Мәһз буна көрә дә шакирдләр грамматик тәһлил заманы бу типли сөзләри тамамлыг, јахуд зәрфлик кими ишләндијини дәгиг мүәјјәнләшдирмәкдә чәтинлик чәкирләр.

Тамамлыгла зәрфлијин фәргләндирилмәсиндә мејдана чыхан бу чәтинлијин сәбәбләриндән бири дә һәмин ики чүмлә үзвүнүн елми чәһәтдән һәләлик дәгиг тәдгиг едилмәмәси илә әлагәдардыр. Буну Азәрбајчан дилчилик әдәбијјатында бу һагда сөјләнилән фикирләрдән ајдын шәкилдә көрмәк олар. Мәсәлән, проф. М. Һүсејнзадә јазыр ки, тә'сирсиз вә гејри-мүтәһәррик һәрәкәт билдирән фе'лләрин тәләбинә көрә јөнлүк һалда ишләнән сөзләр чүмләнин һәм гејри-мүстәгим тамамлығы, һәм дә зәрфлији ролуну ојнајыр. Мүәллифин гејдләриндән ајдын олур ки, о, белә һалларда мә'наны әсас көтүрүр; јә'ни әшјавилик билдирән сөзләри тамамлыг, јер, мәкан, сәбәб вә мәгсәд билдирән сөзләри зәрфлик һесаб едир. Буну проф. М. Һүсејнзадәнин вердији мисаллар даһа ајдын көстәрир. Мәсәлән:

Мән китаба бахырам,
Ушаг дәфтәрә јазыр,

Гардашым китабы Рәшидә верди чүмләләриндә **китаба, дәфтәрә, Рәшидә** сөзләри тамамлыг адландырылыр;

О, евә кетди,
Сурхај мәктәбә кәлир,
Рамиз охумаға кедир,
О, рајона мүәллимлијә кедир чүмләләриндә **евә, мәктәбә, охумага, мүәллимлијә** сөзләри зәрфлик һесаб едилир.

Проф. М. Һүсејнзадә исмин јерлик һалында ишләнән сөзләри иш вә һәрәкәтин јерини билдирән заман **јер зәрфлији**, әшјанын јерини билдирән заман **тамамлыг** адландырыр вә ашағыдакы чүмләләри мисал кәтирир:

Тәләбәләр ЕВДӘ дәрсә јахшы һазырлашырлар.

Бу күнкү ГӘЗЕТДӘ институтумуз һаггында мәгалә вардыр.

Чыхышлыг һалдан данышаркән дә мүәллиф әшјанын чыхыш нөгтәсини билдирән сөзләри **тамамлыг,** һәрәкәтин чыхыш нөгтәсини билдирән сөзләри **зәрфлик** адландырараг јазыр ки, чыхышлыг һалда ишләнән сөз мүтәһәррик вә тә'сирсиз фе'лли чүмләләрдә ишләндији заман иш вә һәрәкәтин чыхыш нөгтәсини билдирән **јер зәрфлији** ролу ојнајыр; мәсәлән:

УЗАГДАН һәзин бир сәс кәлирди,

Дүнән јолдашым БАҚЫДАН Москваја јола дүшдү чүмләләриндә олдуғу кими.

Һәмин һалда ишләнән сөзләр хәбәри гејри-мүтәһәррик тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләрлә ифадә олунан чүмләләрдә, әсасән, **тамамлыг,** бә'зән дә **зәрфлик** ролу ојнајыр, јә'ни иш һәрәкәтин дејил, әшјанын чыхыш нөгтәсини билдирир; мәсәлән:

Тәләбә КИТАБДАН истифадә етмәлидир.

Мән КИТАБХАНАДАН бир мараглы китаб алдым[1].

Васитәли тамамлыгдан бәһс едәркән проф. З. Тағызадә јазыр ки, лакин бу чүр һал шәкилчили (јөнлүк, јерлик, чыхышлыг һал — **М. Һ.**) сөзләр зәрфлик дә ола биләр. Бунлары бир-бириндән фәргләндирмәк үчүн мүхтәлиф ме'јарлар көстәрилир. Чүмлә тәһлилиндә ән әлверишли үсул будур ки, тамамлыгда әшја-објект; зәрфликдә исә фәза, јер, сәбәб-мәгсәд мә'налары әсас ме'јар көтүрүлсүн. Белә һалларда тамамлыг вә ја зәрфлик јериндә ишләдилмиш сөз вә ја сөз бирләшмәләринин лексик-семантик мә'налары мүһүм рол ојнајыр.

---

[1] М. Һүсејнзадә, Мүасир Азәрбајчан дили, АДУ нәшријјаты, Бакы, 1954, сәһ. 102—104.

Scanned with CamScanner

Мәсәлән:

Фиридун хырманын гырағында, һәлә дөјүлмәмиш буғда тајасынын јанында узанмышды. (М. Ибраһимов).

Күн олмазды ки, Бакыдан тәзә хәбәр кәлмәсин. (М. Чәлал).

Икрам буну әмиси гызына сездирмәмәли иди. (Ә. Әбулһәсән).

Биринчи вә икинчи чүмләләрдә исмин јерлик вә чыхышлыг һалларында (хырманын гырағында, буғда тајасынын јанында вә Бакыдан) олан сөз вә сөз бирләшмәләриндә мәкан лексик-сематик мә'налары үстүн олдуғу үчүн онлар јер зәрфликләридир. Үчүнчү чүмләдә исә јөнлүк һалында олан сөз бирләшмәсиндә (әмиси гызына) објект-әшја әламәти олдуғуна көрә о, васитәли тамамлыгдыр[1].

«Мүасир Азәрбајчан дили» китабында исмин чыхышлыг һалында ишләнән васитәли тамамлыглардан бәһс едиләркән белә бир чыхыш верилмишдир: «Формача бу нөв тамамлыглара охшајан јер зәрфликләри, әксинә олараг, чүмләдә објект олмур, јә'ни әшјалыг билдирмир, һәрәкәтин чыхыш нөгтәсини (әшјанын чыхыш нөгтәсинин објект дејил, мәкан олдуғуну) ифадә едир[2].

Һәмин китабда мәнбә-мадди әсас вә јахуд сәбәб објекти олан васитәли тамамлыгларла әлагәдар верилән дикәр бир чыхышда охујуруг: «Сәбәб зәрфликләри, бу тамамлыглардан фәргли олараг, чүмләдә објект олмур, јә'ни әшјалыг ифадә етмир[3].

«Мүасир Азәрбајчан дилинин морфолокијасы» адлы дәрсликдә јөнлүк һалда ишләнән сөзләрин чүмләдә тамамлыг, зәрфлик вә хәбәр олдуғу көстәрилир вә дејилир ки, јөнлүк һал истигамәт, бә'зән дә мәгсәд билдирир; мәсәлән, **ХАЛГА сәнәтин нә олдуғуну бүтүн чылпаглығы, бүтүн көзәллији илә көстәрмәли, анлатмалыдыр** (Ч. Чаббарлы), **ИЧЛАСА КӨРӘ кәлдим, АНАМА КӨРӘ Бакыја кетдим, Гыз ЧӨРӘЈӘ кетди**[4].

---

[1] З. Тағызадә, Мүасир Азәрбајчан дилинин синтаксиси, В. И. Ленин адына АПИ-нин нәшријјаты, Бакы, 1960, сәһ. 58.

[2] Мүасир Азәрбајчан дили (Синтаксис), АДУ нәшријјаты, Бакы, 1959, сәһ. 227.

[3] Мүасир Азәрбајчан дили (Синтаксис), АДУ нәшријјаты, Бакы, 1959, сәһ. 228.

[4] Мүасир Азәрбајчан дилинин морфолокијасы, В. И. Ленин адына АПИ-нин нәшријјаты, Бакы, 1961, сәһ. 37.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, чүмләдә јалныз јер — мәкан билдирән сөзләр дејил, бә'зән сәбәб вә мәгсәд билдирән сөзләр дә суалына көрә тамамлыг һесаб едилир. Белә сөзләр ја јөнлүк һалда ишләнән мәсдәрләрлә, ја да **ыб** (иб,-үб,-уб) фе'ли бағламасы илә дүзәлән тәркибләрлә ифадә олунур; мәсәлән:

Меһманы узаг бир рајона ишләмәјә көндәрдиләр.

О, овчунун јахынлашдығыны көрүб дәрһал кәнара атылды.

Бу чүмләләрдә **ишләмәјә** вә **овчунун јахынлашдығыны көрүб** сөз вә тәркибләри сәбәб вә мәгсәд зәрфлијидир, нә үчүн?, нәдән өтру? суалларына чаваб олур. Һалбуки шакирдләр бу типдән олан сөзә вә ја сөз бирләшмәләринә нәјә?, нәји? суаллары верир вә ону тамамлыг кими изаһ едирләр. Буну Бакыдакы 31 вә 176 №-ли мәктәбдә, Чәбрајыл, Жданов, Зәрдаб, Имишли рајонларынын бир сыра мәктәбләриндә апардығымыз експериментләрин нәтичәләри ајдын сүбут едир.

Тамамлыгла зәрфлијин фәргләндирилмәсиндә мејдана чыхан чәтинлији, гисмән олса да, арадан галдырмагда мүәллим вә шакирдләрә көмәк мәгсәди илә ики мәгалә јазылмышдыр[1]. Елми-методик характер дашымасына бахмајараг, бу мәгаләләрдә методик көстәришләрә чох аз јер верилмишдир; мүәллифләр бурада тамамлыгла зәрфлијин елми чәһәтдән фәргини изаһ етмиш, онун шакирдләрә нечә өјрәдилмәси јолларындан, демәк олар ки, данышмамышлар.

Биринчи мәгаләдә мәсәлә, әсасән, дүзкүн изаһ едилир. Белә ки, мүәллиф тамамлыг вә зәрфлик кими анлашылан сөзләри дәгиг мүәјјәнләшдирмәкдә мәзмуну әсас көтүрүр вә она (мәзмуна) әсасән суал гојмағы мәсләһәт билир. Лакин бунунла белә, һәмин мәгаләдә дејилир ки, тәһлил заманы гаршыја елә чүмлә чыхыр ки, бу чүмләдә јөнлүк һалда олан исмин нә кими вәзифә дашыдығыны тә'јин етмәк чәтин олур; мәсәлән, **Дилбәр китабы портфелә гојду** чүмләсиндә **портфелә** сөзүнә гаршы һәм һара гојду?, һәм дә нәјә гојду? суалыны вермәк мүмкүндүр. **Портфел** сөзү биринчи су-

---

[1] Ә. З. Абдуллајев, Грамматика дәрсләриндә тамамлыгла зәрфлијин мүәјјәнләшдирилмәси мәсәләсинә даир, «Азәрбајчан мәктәби» журналы, 1953, № 2; Б. Рәһимова, Тамамлыгла зәрфлијин фәрги һаггында, «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» (методик мәгаләләр мәчмуәси), дөрдүнчү бурахылыш, Бакы, 1960.

Scanned with CamScanner

ала көрә зәрфлик; икинчи суала көрә тамамлыг адландырыла биләр[1].

Фикримизчә, тамамлыгла зәрфлијин фәргләндирилмәсиндә, мәгалә мүәллифинин јаздығы кими, мәзмуну әсас тутмаг вә она (мәзмуна) көрә суал гојмаг доғрудур. Белә ки, суал, мә'лум олдуғу үзрә, чүмлә үзвләрини, eләчә дә нитг һиссәләрини дәгиг мүәјјәнләшдирмәк үчүн истифадә олунан бир методик васитәдир. Бу бахымдан **Дилбәр китабы портфелә гојду** чүмләсиндәки **портфелә** сөзүндә әшјавилик мәзмуну үстүн олдуғуна көрә ону (портфелә сөзүнү) тамамлыг кими изаһ етмәк лазымдыр.

«Тамамлыгла зәрфлијин фәрги һаггында» адлы икинчи мәгаләнин мүәллифи јазыр ки... фе'лин мә'насындан асылы олараг, јөнлүк һалында ифадә едилән тамамлыгларын бир гисми сөзүн лексик мә'насына көрә, н ә ј ә? суалы илә јанашы, һ а р а ј а? суалына чаваб олса да, чүмләнин зәрфлији јох, тамамлығы олачагдыр. Мәсәлән, **Мән пәнчәрәдән шәһәрә бахдым**. Бу чүмләдә **шәһәрә** сөзү, јер мә'насы ифадә етмәсинә бахмајараг, **бахырам** фе'линин тәләбиндән асылы олараг јалныз објект олур. Бурада **шәһәрә сөзү**, башга предмет кими, бахылма објектидир.

Шәһәрә сөзү **кетмәк** фе'ли илә ишләдилсә, о заман о (шәһәрә сөзү), чүмләнин зәрфлији олар. Јә'ни фе'л мүтәһәррик оларса, онун идарә етдији сөз зәрфлик вәзифәси дашыјыр.

Һаггында данышдығымыз мәгаләдә **Москваја кедирәм** чүмләсиндә **Москваја** сөзү зәрфлик, **Москваја бахырам** чүмләсиндә **Москваја** сөзү тамамлыг кими изаһ едилир. Бунунла јанашы, орада (мәгаләдә) **Сују стәкана төкдүм, Китабы столун үстүнә гојдум, Пулу чибимә салдым** вә с. чүмләләрдә **стәкана, столун үстүнә, чибимә** сөзләри зәрфлик адландырылыр[2].

Тамамлыгла зәрфлијин фәргләндирилмәси мәсәләсинә, јухарыда һаггында данышдығымыз мәгаләләрлә јанашы, педагожи елмләр доктору Б. Әһмәдовун синтаксисә аид тәдгигатында[3] да нитг инкишафы бахымындан тохунулмуш вә бә'зи мүлаһизәләр сөјләнилмишдир. Проф. Б. Әһмәдов тамамлығын тәдрисиндә гаршыја чыхан чәтинликдән данышаркән јазыр ки, бу чәтинликләрдән бири нәзәри характердә олуб, бә'зи зәрфликләрлә тамамлыгларын гарышдырылмасындан ибарәтдир. О, тамамлыгла зәрфлијин фәргләндирилмәсиндә мејдана чыхан чәтинлијин, башлыча олараг, ики сәбәбдән ирәли кәлдијини көстәрир:

1. Һәм зәрфлик, һәм дә тамамлыг чүмләдә хәбәрлә бағлы олур, хәбәри изаһ едир, јә'ни һәр икиси хәбәр зонасынын үзвләридир. Она көрә зәрфликлә тамамлығын бу охшар чәһәтләри онлары асанлыгла фәргләндирмәјә мане олур.

2. Бә'зи сөзләр чүмләдә һәм зәрфлијин, һәм дә тамамлығын суалларына чаваб олур. Бу чәһәтә көрә дә һәмин сөзләрин чүмләнин һансы үзвү олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк чәтин олур.

Проф. Б. Әһмәдов тамамлыгла зәрфлијин фәргләндирилмәсинә мүһүм әһәмијјәт вердији һалда, нәдәнсә, белә бир һөкм дә ирәли сүрүр: **гоша суала чаваб олан сөзүн мәһз һансы үзв олдуғуну шакирдин дәгиг билмәси вачиб дејилдир** (курсив бизимдир — **М. һ.**). Бурада әсас мәсәлә шакирдин өз фикрини дәгиг әсасландырмаг мәһарәтидир. Гој бир шакирд **Стәканда су вар** чүмләсиндә **стәканда** сөзүнү **тамамлыг** (нәдә су вар?), дикәри исә **зәрфлик** (һарада су вар?) һесаб етсин. Лакин һәр икиси өз фикрини әсасландырмаг үчүн дәлилләр кәтирә билсин. Бу тәфәккүрүн инкишафы вә фәаллыг нөгтеји-нәзәриндән чох фајдалыдыр[1].

Фикримизчә, бурада курсивлә вердијимиз һөкм о гәдәр дә дәгиг дејилдир. Белә ки, мүәллиф «гоша суала чаваб олан сөзүн мәһз һансы үзв олдуғуну шакирдин дәгиг билмәси вачиб дејилдир» әвәзинә, «гоша суала чаваб олан сөзүн мәһз һансы үзв олдуғуну шакирдин дәгиг билмәмәсини мүәллим она (шаркидә) нөгсан сајмамалыдыр» шәклиндә јазса иди, даһа јахшы оларды.

Бундан сонра мүәллиф јенә дә тамамлыгла зәрфлијин фәргләндирилмәси үзәринә гајыдыр вә һаглы олараг јазыр ки, зәрфлик олан сөзләрин мә'насында јер билдирмәк хүсусијјәти үстүнлүк тәшкил едир вә онлар ән чох һәрәкәт билдирән (јә'ни һал, вәзијјәт билдирмәјән) фе'ли хәбәрлә бағлы олур. Мәсәлән:

---

[1] Ә. З. А б д у л л а ј е в, Грамматика дәрсләриндә тамамлыгла зәрфлијин фәргләндирилмәси мәсәләсинә даир, «Азәрбајчан мәктәби» журналы, 1953, № 2, сәһ. 51.

[2] Б. Р ә һ и м о в а, Тамамлыгда зәрфлијин фәрги һаггында, «Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты тәдриси» (методик мәгаләләр мәчмуәси), дөрдүнчү бурахылыш, Бакы, 1960, сәһ. 57—58.

[3] Б. Ә һ м ә д о в, Садә чүмләнин тәдриси просесиндә нитг инкишафы үзрә апарылан ишләр, Азәртәдриснәшр, Бакы, 1964.

[1] Б. Ә һ м ә д о в, Садә чүмләнин тәдриси просесиндә нитг инкишафы үзрә апарылан ишләр, Азәртәдриснәшр, Бакы, 1964, сәһ. 58.

Scanned with CamScanner

1) **Стаканда су вар,**
2) **Китабда шәкил вар,**
3) **Севдада гәләм вар**

чүмләләриндә **стаканда, китабда, Севдада** сөзләри тамамлыгдыр, чүнки онларда әшја билдирмәк хүсусијјәти үстүнлүк тәшкил едир. Амма:

1) **Бакыда дојунча кәздим,**
2) **Паркда көрүшдүк**

чүмләләриндәки **Бакыда** вә **паркда** сөзләриндә јер билдирмәк хүсусијјәти үстүнлүк тәшкил едир. Мәсәлән, **парк, Бакы** адлыг һалда да һ а р а? суалына чаваб ола билир, амма **китаб, стәкан, Севда** ајрылыгда һ а р а? суалыны тәләб едә билмир. Бу да ону көстәрир ки, белә сөзләрдә јер билдирмәк хүсусијјәти, әшја билдирмәјә нисбәтән зәифдир[1].

Тамамлыг-зәрфлик кими анлашыла билән сөзләрин шакирдләр тәрәфиндән дәгиг фәргләндирилмәсинә мүһүм әһәмијјәт верән габагчыл мүәллимләр нәзәри вә методик әдәбијјатда бу барәдә сөјләнилән фикирләрдән дүзкүн нәтичә чыхарыр вә һәмин грамматик категоријаларын әсаслы мәнимсәнилмәси үчүн сәмәрәли үсуллардан истифадә едирләр.

Белә мүәллимләр шакирдләрә өјрәдирләр ки, һәм тамамлыг, һәм дә зәрфлик чүмләдә хәбәрә аид олур, башга сөзлә десәк, хәбәр зонасы тәшкил едир. Лакин хәбәр әтрафында груплашан бу чүмлә үзвләриндән бири, јә'ни **тамамлыг** чүмләдә хәбәрин көрдүјү иши тамамлајыр вә јијәлик һалдан башга, исмин бүтүн һалларынын суалларына чаваб олур, хәбәрлә идарә формасында әлагәләнир. Хәбәр әтрафында груплашан дикәр чүмлә үзвү, јә'ни **зәрфлик** исә чүмләдә һал вә һәрәкәтин ичрасы илә әлагәдардыр; бу ичранын тәрзини, заманыны, јерини, кәмијјәтини, сәбәб вә мәгсәдини билдирир, н е ч ә?, н ә ч ү р?, н ә в а х т? һ а ч а н?, һ а р а? һ а р а ј а?, һ а р а д а н?, н ә г ә д ә р?, н е ч ә?, н ә ј ә?, н ә ү ч ү н?, н ә д ә н ө т р ү? суалларына чаваб олур, хәбәрлә, әсасән, јанашма формасында әлагәләнир.

Демәли, тамамлыгла зәрфлијин билдирдији мә'налар арасында чидди фәрг вардыр. Еләчә дә тамамлығын чаваб олдуғу суалларын әксәријјәти зәрфлијин чаваб олдуғу суаллардан фәргләнир.

[1] Б. Ә һ м ә д о в, Садә чүмләнин тәдриси просесиндә нитг инкишафы үзрә апарылан ишләр, Азәртәдриснәшр, Бакы, 1964, сәһ. 59.

Сонра мүәллим сөјләјир ки, јер-мәкан билдирән бир гисим сөзләр (ев, мәктәб, шәһәр, мешә, бағча, јајлаг, чөл вә с.) чүмләдә һәмишә зәрфлик олур. Мәсәлән, ашағыдакы чүмләләри нәзәрдән кечирәк:

1) **Москваја харичи өлкәләрдән чохлу нүмајәндә кәлир.**
2) **Шәһәрә кәзмәјә чыхмышдыг.**
3) **Мешәни галын думан бүрүдү.**
4) **Бағчада көзәл мејвәләр јетишир.**
5) **Мәктәбдә көрүш олачагдыр.**
6) **Јајлагда истираһәтимиз шән кечди.**
7) **Дағдан сәс кәлди.**

Көрүндүјү кими, јухарыдакы чүмләләрдә **Москваја шәһәрә, мешәни, бағчаны, мәктәбдә, јајлагда, дағдан** сөзләри (чүмлә үзвләри) ишин ичра олундуғу јери-мәканы билдирир вә һ а р а ј а?, һ а р а н ы?, һ а р а д а?, һ а р а д а н? суалларына чаваб олур. Јер-мәкан билдирән вә һ а р а ј а?, һ а р а н ы?, һ а р а д а н? суалларына чаваб олан чүмлә үзвүнә зәрфлик дејилир.

Лакин, бунунла белә, һәм һ а р а ј а?, һ а р а н ы?, һ а р а д а?, һ а р а д а н? суалларына, һәм дә н ә ј ә?, н ә ј и?, н ә д ә?, н ә д ә н? суалларына чаваб олан бир груп сөзләр— чүмлә үзвләри дә вардыр ки, бунлар чүмләдә анчаг тамамлыг кими изаһ едилмәлидир, чүнки һәмин сөзләрдә — чүмлә үзвләриндә әшја мәзмуну үстүнлүк тәшкил едир; мәсәлән, ашағыдакы чүмләләрдә олдуғу кими:

1) **САМОВАРА од салдым.**
2) **Дәфтәри ЧАНТАЈА гојдум.**
3) **АҒАЧДА алма вар.**
4) **ЧАЈНИКДӘН чај сүздүм.**

Тамамлыг-зәрфлик кими анлашылан сөзләрин дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәси илә әлагәдар олараг шакирдләрдә мөһкәм вәрдиш јаратмаг үчүн тәкчә зәрфлијин тәдриси просесиндә апарылан ишләрлә кифајәтләнмәк олмаз. Бу вәрдиши синтаксисдән кечилән дикәр мүвафиг мөвзуларын тәдриси заманы грамматик тәһлил васитәсилә, јери кәлдикчә, тәкрар едиб мөһкәмләндирмәк зәрури вә фајдалыдыр.

СИНТАКТИК ТӘҺЛИЛ ЗАМАНЫ ГАРШЫЈА ЧЫХАН БӘ'ЗИ ЧӘТИНЛИКЛӘР ВӘ ОНУН АРАДАН ГАЛДЫРЫЛМАСЫ ЈОЛЛАРЫ ҺАГГЫНДА

Баһадур **НӘЧӘФОВ**,
Лачын рајону, Вагазин кәнд орта мәктәбин мүәллими

Мән чүмләнин синтактик тәһлилинә интонасијаја көрә чүмләнин нөвләриндән башлајырам. Бундан сонра тәһлил олуначаг чүмләнин гурулушча нөвүнү мүәјјәнләшдирмәк лазым кәлир. Шакирдләр бә'зи садә кениш чүмләни мүрәккәб чүмлә, мүрәккәб чүмләләрдән бә'зиләрини исә механики олараг сөзләрин азлыгына көрә садә чүмлә кими гејд едирләр. Үмумијјәтлә, синтактик тәһлил заманы гаршыја чыхан бә'зи чәтинликләри ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. Чүмләнин гурулушча нөвләринин мүәјјәнләшдирилмәсиндән ирәли кәлән чәтинликләр.

2. Баш вә будаг чүмләләрин мүәјјәнләшдирилмәсиндән ирәли кәлән чәтинликләр.

3. III нөв тә'јини сөз бирләшмәләри илә ифадә олунмуш үзвләрин мүәјјәнләшдирилмәсиндән ирәли кәлән чәтинликләр.

4. Охшар суал тәләб едән үзв вә бирләшмәләрин ајырд едилмәсиндән ирәли кәлән чәтинликләр.

I. ЧҮМЛӘНИН ГУРУЛУШЧА НӨВЛӘРИНИН МҮӘЈЈӘНЛӘШДИРИЛМӘСИНДӘН ИРӘЛИ КӘЛӘН ЧӘТИНЛИКЛӘР

Бә'зи шакирдләр чүмләдә сөзләрин чохлуғуна әсасланыб садә чүмләни мүрәккәб чүмлә адландырырлар. Белә чүмләләрдә чох вахт онлары долашыг салан мүштәрәк мүбтәдаларла ифадә олунмуш мүрәккәб чүмләнин ајры-ајры садә чүмләләриндәки хәбәрләрин һәмчинс һесаб едилмәсидир.

Мәсәлән, тәһлил үчүн үч чүмлә верилмишди:

1. Бүтүн дүнјада сулһ, демократија вә сосиализм чәбһәсинин башында дуран Совет өлкәмиз илдән-илә парлаг гәләбәләрә гәдәм гојур вә бу гәләбәләрлә өзүнүн мағлубедилмәз гүдрәтини бүтүн дүнјаја сүбут етдирир.

2. «Јолун үсту илә кәлмиш, алты илә дә кетсин» (Ч. Чаббарлы, әсәрләри, I чилд, сәһ. 174).

3. «...Чағыр, кәлсин дән Короғлу».

Мә'лум олдуғу кими, бурадакы чүмләләрдән биринчиси садә, икинчи вә үчүнчүсү исә мүрәккәб чүмләдир. Бә'зи шакирдләр биринчи чүмләни мүрәккәб, икинчи вә үчүнчү чүмләләри исә садә чүмлә һесаб едирләр.

Бу нөгсаны арадан галдырмаг үчүн шакирдләрин диггәтини һәмин чүмләләрин хәбәрләринә чәлб едәрәк баша салырам ки, биринчи чүмләдә **гәдәм гојур** вә **сүбут етдирир** хәбәрләринин һәр икиси ејни суала (нә едир?) чаваб олараг, ејни мүбтәда (Совет дөвләти) илә бағлыдыр.

Ејни заманда бу хәбәрләрин һәр икиси бир замана аиддир. Икинчи чүмләдәки **кәлмиш** вә **кетсин** хәбәрләри мүхтәлиф заманлара аид олмагла бәрабәр, һәр ики хәбәрин асанлыгла тәсәввүр олунан мүштәрәк мүбтәдасы вардыр. Үчүнчү чүмләдә исә үч чүмлә үзвү илә мүрәккәб бир фикир ифадә едилмишдир. Бу чүмлә заһирән садә чүмләјә охшаса да, әввәлә, бурада верилмиш хәбәрләрин ајры-ајры мүбтәдалары (**сән** вә **о**) асанлыгла тәсәввүр олунур. Дикәр тәрәфдән **чағыр** вә **кәлсин** хәбәрләри мүхтәлиф мүбтәдалара аид олдуглары үчүн һәмчинс олмајыб, мүхтәлиф заманлардакы ишин ичрасыны көстәрир. Бу табели мүрәккәб чүмләни тәшкил едән, садә чүмләләрдә (баш чүмләдә) чағырмаг иши Короғлуја аид олдуғу кими, кәлмәк иши дә дәнә (она) аиддир. Һәм дә икинчи һиссәдә, мә'на тәләбинә көрә, нәдән өтрү чағырмағын мәгсәди билинир.

Бу изаһатдан сонра шакирдләрдән үчүнчү чүмләни **ки** бағлајычы артырыб мә'наја көрә ујғунлашдырмағы тәләб едирәм. Шакирдләр һәмин чүмләни белә дәјишдирирләр:

Ч а ғ ы р к и, д ә н к ә л с и н. Бундан сонра шакирдләр белә чүмләләрә раст кәлдикчә биринчи нөвбәдә мүштәрәк мүбтәдалы чүмләләрин хәбәрләринә вә хәбәрләрин көмәји илә мүбтәдаја нәзәр јетирәрәк онун асанлыгла садә вә ја мүрәккәб олмасыны сөјләјирләр.

2. БАШ ВӘ БУДАГ ЧҮМЛӘЛӘРИН МҮӘЈЈӘНЛӘШДИРИЛМӘСИНДӘН ИРӘЛИ КӘЛӘН ЧӘТИНЛИКЛӘР

Елә һаллар да олур ки, тәһлил заманы шакирдләр верилмиш чүмләнин табели мүрәккәб чүмлә олдуғуну дүзкүн сөјләјир, лакин баш вә будаг чүмләләрин бир-бириндән фәргләндирилмәсиндән вә будаг чүмләнин нөвүнү мүәјјәнләшдирмәкдә чәтинлик чәкирләр.

Бә'зән дә васитәсиз нитгләрлә ифадә олунмуш табели мүрәккәб чүмләләрин баш вә будаг чүмләләринин мүәјјәнләшдирмәкдә белә долашыглыға јол верирләр. Мәнә елә кәлир ки, онлар баш чүмләнин табеедичи хүсусијјәтини дүзкүн тәсәввүр едә билмирләр. Белә һалларда баш чүмләнин мүстәгил вә ја табеедичи хүсусијјәтинин шәрти характер дашымасыны онлара кениш изаһ етмәк лазым кәлир. Баш чүмләнин мүстәгил чүмлә адланмасы о демәк дејилдир ки, о будаг чүмләдән асылы олмур. Бу, о демәкдир ки, мә'на тәләбинә көрә будаг чүмләни баш чүмлә өзүндән асылы вәзијјәтә салыр. Баш чүмләнин мүстәгил ишләнә билмәмәси хүсусијјәти онун табеедичи хүсусијјәтинин тәләби гүввәсиндән керидә галдығы үчүн формал чәһәтдән бу ады доғрултмаса да, мәзмун тәләби чәһәтдән бу шәрти тамамилә өдәјир. Чүнки будаг чүмләдә јүрүдүлән фикри тамамламаға хидмәт едир вә мәзмунча она табе олур. Бу һал баш чүмләнин әввәл, јахуд сонра ишләнмәсиндән асылы дејилдир. Там биткин фикир ифадә едән будаг чүмләнин баш үзвләри баш чүмләдән фәргли олараг өз араларында узлашма әлагәси илә бир-биринә бағланыр.

Шакирдләр баш вә будаг чүмләләр арасындакы фәрги верилмиш табели мүрәккәб чүмләләри с а д ә л ә ш д и р м ә к л ә даһа асан баша дүшүрләр:

«Мәнә елә кәлир ки, бурада бир зәлзәлә олмуш, вулкан көһнә вә гаранлыг Чәнбәрәкәндини батырараг, әвәзиндә... баһар нәш'әли јени бир шәһәр чыхармышдыр. (Ч. Чаббарлы, Әсәрләри, I чилд, сәһ. 208).

«Доктор, бәлкә мән сизә мане олурам? — деди» (Ј е н ә о р а д а, сәһ. 207).

«Елә ки, оғланын пулу гуртарды, гызы она дәхи көстәрмәдиләр» (Н. Н ә р и м а н о в, Әсәрләри, 1956, сәһ. 29).

Шакирдләр бу чүмләләри синтактик тәһлил үчүн ајрылмыш дәфтәрә јазыб гуртардыгдан сонра үчүнчү чүмләјә анд онлара ашағыдакы суаллары верирәм:

М. — Бу чүмләни васитәсиз нитгә нечә чевирмәк олар?

Ш. — Бу чүмләни ки бағлајычысы әлавә етмәклә васитәли нитгә чевирмәк олар.

Мәсәлән, деди ки, доктор, бәлкә мән сизә мане олурам.

М. — Бу чүмләнин тәркибиндәки садә чүмләләрдән һансында фикрин тамамланмасына еһтијач һисс олунур?

Ш. — Бу чүмләнин тәркибиндәки садә чүмләләрдән «деди ки» бирләшмәсиндә фикрин тамамланмасына еһтијач һисс олунур.

М. — Чүмләләрдән һансы табе едир вә һансы табе олур?

Ш. — Бу чүмләләрдән биринчиси (деди ки) табе едир, икинчиси (доктор, бәлкә мән сизә мане олурам?) табе олур.

Бундан сонра онлар јухарыда верилмиш чүмләләри ашағыдакы шәкилдә садәләшдирирләр:

Санки бурада зәлзәләнин олмасы вулканын көһнә вә гаранлыг Чәнбәрәкәндини батырараг әвәзиндә баһар нәш'әли бир шәһәр чыхармасы көрүнүр.

Өзүнү доктора мане олуб-олмадығыны деди.

Оғланын пулу гуртаранда гызы она дәхи көстәрмәдиләр.

Беләликлә, шакирдләр мүһакимә шәклиндә баша дүшүрләр ки, биринчи чүмләдә будаг чүмлә мүбтәда, икинчи чүмләдә тамамлыг, үчүнчү чүмләдә исә заман зәрфлији вәзифәсиндә ишләнмишдир. Бу бирләшмәләр ајры-ајры чүмлә үзвләринин кенишләндирилмиш формасы олмагла, јени үзвүн суалларына чаваб верир вә әсас чүмләни изаһ етмәк характери дашыјыр.

Сонра шакирдләрә изаһ едирәм ки, табели мүрәккәб чүмләнин тәркибиндәки баш вә будаг чүмләни изаһата (мәзмун биткинлијинә) еһтијачы олан чүмләнин варлығы илә даһа асан фәргләндирмәк олур. Белә ки, табе чүмлә бүтөвлүкдә табеедичи чүмләнин хәбәриндән јаранан суала чаваб олур. Бу суал һансы үзвә аиддирсә, будаг чүмлә дә һәмин үзвүн јериндә ишләнмишдир. Мәсәлән, «Чох шүкүр ки, хошбәхтлик јенә мәним үзүмә күлдү» (Н. Н ә р и м а н о в, Әсәрләри, сәһ. 96). Хошбәхтлик јенә мәним үзүмә күлдү чүмләси баш чүмләнин нәјә шүкүр? суалына чаваб верир вә онун думанлы галмыш мәзмунуну ачыр.

3. ТӘ'ЈИНИ СӨЗ БИРЛӘШМӘЛӘРИ ИЛӘ ИФАДӘ ОЛУНМУШ ҮЗВЛӘРИН МҮӘЈЈӘНЛӘШДИРИЛМӘСИНДӘН ИРӘЛИ КӘЛӘН ЧӘТИНЛИКЛӘР

Синтактик тәһлилин кедишиндә III нөв тә'јини сөз бирләшмәләри илә ифадә олунмуш мүбтәдаларын арашдырылма-

Scanned with CamScanner

сында шакирдләрин чәтинлик чәкмәләри мүшаһидә едилир. Сөз бирләшмәләринин арасына башга сөзләрин дахил едилмәси олур: Мәсәлән, «Бир гәдәр бөјүдүкчә јохсул евләринин бир о гәдәр дә бөјүк олмајан зәһмәти онун үчүн асанлашмышды» (Ч. Чаббарлы, Әсәрләри, I чилд, сәh. 159).

Чох вахт шакирдләр нә асанлашмышдыр? суалына — зәһмәти, — дејә чаваб верәрәк тәкчә һәмин сөзү мүбтәда һесаб едирләр. Онлар тә'јини сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфини унудурлар. Онларын бу һагда лазыми анлајышларынын олмасына бахмајараг, јенә дә көрүнүр, III нөв тә'јини сөз бирләшмәләри арасына истәнилән гәдәр сөзүн дахил едилмәсинин мүмкүн олмасыны јаддан чыхармышлар. Бу чатышмамазлығы арадан галдырмаг вә онларда бу саһәје аид лазыми вәрдиш јаратмаг мәгсәдилә мән онлары ашағыдакы тәмринләр үзәриндә ишләдәрәк тәләб едирәм ки, верилмиш тә'јини сөз бирләшмәләринин арасына мүмкүн олан бир нечә сөз әлавә едиб, чүмләләрдә ишләдирәм.

Синфимизин фәхри, инсанын талеји, коммунизм сәадәтинин тәнтәнәси, инсан зәкасынын әмәлләри, билијин, әсасы, шакирдин вәзифәси, ичласын гәрары, Надирин севинчи, әлачыларын чоху, габагчылларын үчү, өјрәнмәјин сирри.

Шакирдләр һәмин тапшырығы тамамладыгдан сонра һазыр чүмләләри бир-бир онлара охутдурурам. Һәр бир шакирд дүзәлтдији чүмләни охујуб гуртардыгдан сонра онлара һәмин чүмләләрдә ишләнмиш мүбтәдаларын сечилиб јазылмасыны тапшырырам. Шакирдләр һеч бир чәтинлик чәкмәдән III нөв тә'јини сөз бирләшмәләри илә ифадә едилмиш мүбтәдалары шүурлу вә јарадычы шәкилдә сечиб јазырлар.

Бу әмәлијјат онларын әмәли биликләринин даһа да мөһкәмләтмәклә бәрабәр, грамматик тәһлилә тәнгиди вә јарадычы мүнасибәтини даһа да артырыр.

4. ОХШАР СУАЛ ТӘЛӘБ ЕДӘН ҮЗВ ВӘ ЧҮМЛӘЛӘРИН МҮӘЈЈӘНЛӘШДИРИЛМӘСИНДӘН ИРӘЛИ КӘЛӘН ЧӘТИНЛИКЛӘР

Синтактик чүмлә тәһлили заманы шакирдләр бә'зи һалларда васитәсиз тамамлыгла мүбтәданы, еләчә дә мүбтәда будаг чүмләси илә васитәсиз тамамлыг будаг чүмләсини, тә'јинлә тәрзи-һәрәкәт зәрфликләрини вә онларын будаг чүмләләрини бир-бириндән фәргләндирмәкдә ачиз галырлар. Бу вәзијјәт ән чох өзүнү табели мүрәккәб чүмләләрин тәркибиндәки бирләшмәләрдә көстәрир.

Синтактик тәһлил заманы тәсадүф олунан бүтүн табели мүрәккәб чүмләләри һәм дә садә чүмләјә чеврилмиш шәкилдә тәһлил етдирдијим үчүн бурада онларын јалныз мүрәккәб шәклиндәки тәзаһүрләриндән бәһс едәчәјәм. Мә'лумдур ки, васитәсиз тамамлыг да мүбтәда кими нә? суалына чаваб олур. Бу вәзијјәт бә'зи шакирдләри чашдырдығы үчүн онлар тамамлығы мүбтәда кими вә ја әксинә гејд едирләр. Бу шакирдләр арасында аз тәсадүф олунан һал олса да јенә онун үзәриндә дајанмаға дәјәр. Марағлыдыр ки, белә сәһвләрә јол верән шакирдләр садә чүмләләрдә дејил, мүрәккәб чүмләләри тәһлил едән заман бу чүр чәтинликлә үз-үзә кәлирләр.

VIII синиф шакирдләринә ашағыдакы ики чүмләни синтактик тәһлил етмәк тапшырылмышды:

«Кедәндән сонра мәнә дејир ки, көрдүн нечә һүнәрли оғландыр» (Н. Нәриманов, Әсәрләри, сәh. 107).

«А киши, инсафдыр ки, белә хошбәхтлији әлдән верәсән?» (Јенә орада, сәh. 99).

Чүмләләрин гурулушча нөвүнү вә будаг чүмләнин типини мүәјјәнләшдирмәји тәләб етдикдә шакирдләрдән дөрдү икинчи чүмләни дә тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә кими көстәрдиләр. Көрүнүр онлар биринчи чүмләнин тәркибиндәки нә? суалына чаваб верән «Көрдүн нечә һүнәрли оғландыр?» васитәсиз тамамлыг будаг чүмләси илә икинчи чүмләнин нә? суалына чаваб верән «белә хошбәхтлији әлдән верәсән» мүбтәда будаг чүмләсини бир-бири илә долашыг салмышлар. Белә һалларда һөкмән һәмин чүмләләри садәләшдирмәк лазымдыр. Шакирдләр һәмин чүмләләри белә садәләшдирирләр: кедәндән сонра нечә һүнәрли оглан олдуғуну мәнә дејир.

А киши, белә хошбәхтлији әлдән вермәк инсафдырмы?

Бундан сонра һәр ики нә? суалына чаваб олан сөзләрин алтындан хәтт чәкмәји онлардан тәләб едирәм. Шакирдләр «нечә һүнәрли оғлан олдуғуну» вә «белә хошбәхтлији әлдән вермәк» бирләшмәләринин алтындан хәтт чәкирләр. Нә? суалынын «белә хошбәхтлији әлдән вермәк» бирләшмәсинә аид етмәјин чавабын тәләбинә ујғун олуб-олмадығыны онлардан соруšдугда шакирдләр бу суалын һәмин бирләшмәјә вермәк мүмкүн олмадығыны е'тираф едирләр. Беләликлә, онлары бу типли садә чүмләләр үзәриндә ишләдәрәк баша салырам ки,

васитәсиз тамамлыгларын аид олдуғу хәбәрләр тә'сирли фе'лләрлә ифадә олундуғу үчүн ким? суалыны тәләб етдији кими, нәји? суалыны да тәләб едир.

Анчаг бу хүсусијјәти мүбтәдалара аид етмәк мүмкүн дејилдир.

Тәһлил заманы тә'јинлә тәрзи-һәрәкәт зәрфликләринин бир-бириндән фәргләндирилмәсинә дә тәсадүф едилир. Бу вәзијјәтдә һәм тә'јин вә тәрзи-һәрәкәт зәрфликләри ишләнмиш садә чүмләләрдә, һәм дә ејни адлы табели мүрәккәб чүмләләрдә тәсадүф олунур. Садә чүмләләр тәркибиндә тәсадүф олундугда һәмин ифадәләрин әсасән хәбәрлә мә'на бағлылығына вә хәбәрин ифадә васитәләринә диггәт јетирмәји тәләб етмәк кифајәт едир. Зәрфлијин һансы? суалына чаваб вермәмәсинә көрә ону тә'јиндән фәргләндирән шагирдләр дә вардыр. Белә һалларда онлары баша салырам ки, бу вәзијјәт һәлледичи амил ола билмәз. Чүнки бу хүсусијјәт исми хәбәрләрлә ифадә олунмуш бә'зи тә'јинләрә дә аиддир. Бә'зән дә һәмин суалы нә тә'јинә, нә дә зәрфлијә аид етмәк мүмкүн олмур:

Фаиг ә'лачы шакирддир.

Фаиг ә'лачы охујур.

Көрүндүјү кими, биринчи чүмләнин исми хәбәри илә бағлы олан **ә'лачы** тә'јини һансы? суалыны гәбул етмәдији кими, икинчи чүмләнин фе'ли хәбәри илә бағлы олан **ә'лачы** зәрфлији дә һәмин суалы гәбул етмир.

Тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрин бә'зиләриндә исә бу гајданы тәтбиг етмәклә шакирдләрә тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләсини тә'јин будаг чүмләсиндән фәргләндирмәји баша салмаг чәтин олур. Белә һалларда чүмләләрин мә'на вә интонасија тәләбинә әсасланмаг лазым кәлир:

1. «Јусиф, демә, валлаһ инсан бир һаләтдә олур ки, һеч таб кәтирмәјә сәбир галмыр» (Н. Нәриманов, Әсәрләри, сәһ. 102).

2. «Һәгигәт, Нәчәф бәјин тојунда ки, јазмышдын, бир еләсини јаз» (Јенә орада, сәһ. 98).

3. Бундан савајы бир чүр әһли гәләм вар ки, өзләрини халгын нәзәриндә артыг көстәрмәкдән өтрү ше'рләр дүзәлдирләр. (Јенә орада, сәһ. 174).

4. Дәхи бир парасы вардыр ки, хејирсиз ишләрә бәс етмәјиб мүсәлман милләтинә даир мәдәнијјәт вә мәишәт хүсусунда бир пара лазым олан мәсәләләри рус гәзетләриндә јазырдылар. (Јенә орада, сәһ. 174).

5. Әрә верәндә елә адама верәчәјәм ки, евдә һеч бир иш етмәсин (Јенә орада, сәһ. 187).

Мә'лумдур ки, бу чүмләләрдән әввәлки икиси тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә, сон үчү исә тә'јин будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләдир. Бир вә үчүнчү мисалда баш чүмлә (демә, Јусиф, валлаһ инсан бир һаләтдә олур ки; Бундан савајы бу чүр әһли гәләм вар ки) әввәлдә, дөрд вә бешинчи чүмләләрдә исә баш чүмлә ахырда ишләнмишдир.

Шүбһәсиздир ки, шакирд табели мүрәккәб чүмләләрдә јухарыда көстәрдијимиз кими, будаг чүмләләри дүрүст мүәјјәнләшдирмәји бачармајынча лазыми чүмлә үзвләринин тапылмасы ишинин өһдәсиндән лајигинчә кәлә билмәјәчәкдир. Бурада шакирдләрә бир даһа хатырлатмаг лазым кәлир ки, будаг чүмләләр әсасән чүмлә үзвләринин кенишләндирилмиш формасы олдуғу үчүн ејни чүмлә үзвүнүн суалына чаваб вермәлидир. Әксәрән шакирдләр белә чүмләләри садә чүмләјә чевирмәјинчә белә изаһы лазыми гәдәр дәрк едә билмәдикләри үчүн һәмин чүмләләри ашағыдакы шәкилдә садәләшдирирләр:

1. Демә, Јусиф, валлаһ инсан һеч таб кәтирмәјә сәбри галмајан һаләтдә олур.

2. Һәгигәт, Нәчәф бәјин тојунда јаздығын кимисини јаз.

3. Бундан савајы, өзләрини халгын нәзәриндә артыг көстәрмәкдән өтрү ше'рләр дүзәлдән адамлар да вар.

4. Хејирсиз ишләрә бәс етмәјиб мүсәлман милләтинә даир мәдәнијјәт вә мәишәт хүсусунда бир пара лазым олан мәсәләләри рус гәзетләриндә јазан адамлар да вардыр.

5. Евдә һеч бир иш етмәјән адамы әрә верәчәјәм.

Сөз јох ки, шакирдләр бу чүмләләри садәләшдирмәдән дә тәһлил едирләр. Садәләшдирмәдән мәгсәд јалныз шакирдин чүмлә үзвүнү асан тапа билмәси илә битмир. Мәһз бурада онлар табели мүрәккәб чүмлә һаггында мүһакимәви билијә малик олмагла бәрабәр, дүзкүн вә јарадычы јазы вәрдишләринә дә јијәләнмиш олурлар. Бу чүмләләрин тәһлилиндә шакирдләрә изаһ едирәм ки, зәрфликләр иш, һал, һәрәкәтлә билаваситә бағлы олдуғу үчүн онун бу нөвләри дә ејни хүсусијјәт дашыјыр. Одур ки, бу чүмләләрдән әввәлки икисиндә әшја хүсусијјәти дејил, һәрәкәтин вәзијјәти вә ја дикәр чәһәтдән

Scanned with CamScanner

изаһ олунур. Даһа доғрусу, инсанын таб кәтирмәјә сәбри га- мајан һаләти онун өз хүсусијјәтини изаһ етмәк хатири үчү дејил, пәришан һалынын вәзијјәтини изаһ етмәк хатири үчү ишләнмишдир. Әкәр белә олмаса иди биз икинчи чүмләни д тә'јин будаг чүмләси һесаб едәрдик. Бурада мәгсәд јазын (әшјанын) хүсусијјәтини нәзәрә чарпдырмаг дејил, мәһз јазы- нын әввәлки тәрздә јазылмасыны бүрузә вермәкдән ибарәт- дир. Белә мүгајисәли изаһатдан сонра шакирдләр сонракы ү чүмләнин тәркибиндәки тә'јини бирләшмәләри асанлыгла ба- ша дүшүб мүәјјәнләшдирирләр.

———

М. Ф. АХУНДОВУН «ПУШКИНИН ӨЛҮМҮНӘ ШӘРГ ПОЕМАСЫ»НЫН ТӘДРИСИ ПРОСЕСИНДӘ БӘДИИ ТӘҺЛИЛИН АПАРЫЛМАСЫ ҺАГГЫНДА

Ј. ПИРИЈЕВ.

Бөјүмәкдә олан нәслин дүзкүн тәрбијә едилмәсиндә әдә- бијјат дәрсләринин мисилсиз ролу вә әһәмијјәти вардыр.

Шакирдләрдә вәтәнпәрвәрлик, һуманизм вә бејнәлмиләл- чилик идејаларыны тәрбијә етмәк ишиндә әдәбијјат фәнининин имканлары һәр һансы бир фәндән даһа чох вә даһа кенишдир. Әдәбијјат мүәллими классик вә мүасир әсәрләрин тәдрисиндә јери кәлдикчә кечдији мөвзунун изаһында, сосиоложи вә бә- дии тәһлил апардыгда бу бөјүк идејалары шакирдләрә ашы- ламага чалышмалыдыр. Бунсуз әдәбијјат дәрсләринин тәд- риси гуру, схематик вә мәзмунсуз олар.

Мирзә Фәтәли Ахундовун «Шәрг поемасы»ны кечиркән азәри-рус халгларынын достлуг тарихи, бу достлуғун маһиј- јәти, дәрин итимал көкләри изаһ едилмәлидир. Әсәрдә бу мәгсәдә хидмәт едән нүмунә истәнилән гәдәр вардыр.

Әввәлән, мүәллим өз изаһында шакирдләрә билдирир ки, 1837-чи ил јанварын 31-дә даһи рус шаири Пушкин дуел- дә өлдүрүлдү. Онун өлүмү бүтүн Русијаны сарсытды. Руси- јанын габагчыл адамлары бу әвәзсиз иткини кәдәрлә гаршы- лады вә Пушкинин гәтлини тәшкил едән чар сарајына гаршы нифрәт јағдырдылар.

М. Ј. Лермонтов, А. И. Полежајев, Н. П. Огарјев, В. К. Күхелбекер вә башга шаирләр матәм ше'рләри јазыб Пушки- нин вахтсыз өлүмүнү дәрин бир кәдәрлә ифадә етдиләр. Дека- бристләр вә габагчыл зијалылар «гатили тутун» шүарыны дејәкләр чар Николаја ишарә едирдиләр.

Азәри халгынын бөјүк оғлу М. Ф. Ахундов да өзүнүн илк әдәби әсәри олан «Шәрг поемасы»ны А. С. Пушкинин өлүмү- нә һәср етмишдир.

Scanned with CamScanner

«Шәрг поемасы» «Московски наблјудател» журналынын 1837-чи ил март нөмрәсиндә, мүәллифин өз тәрчүмәси илә дәрч олунмушду. Әсәр о заман кениш јајылмыш, Русијанын габагчыл адамлары тәрәфиндән јүксәк гијмәтләндирилмишди.

«Петербургски листок», «Рускаја старина», Тифлисски листок», «Гафгаз» вә башга мәтбуат сәһифәләриндә дә «Шәрг поемасы» сонралар чап олунмушду.

«Московски наблјудател» журналы «Шәрг поемасы»ны «Пушкинин гәбри үзәринә гојулмуш надир чичәјә» бәнзәдирди.

Бу әсәрдә шаир Сәбуһи, Пушкинә үмумхалг мәһәббәтини јүксәк пафос, сәмими һисс вә үрәк јанғысы илә верир.

Классик азәри поемаларындан фәргли олараг, бу әсәр өн сөзсүз, сонлугсуз вә формача гәсидә шәклиндә јазылмышдыр, лакин әсәрин јүксәк идејасы, долғун мәзмуну, вүс'әтли лирика, онун зәнкин бәдии дили әсәрин поема кими шөһрәт газанмасына вә чох кениш миграсда јајылмасына сәбәб олмушдур. Бу поема 20-дән чох дилә тәрчүмә едилмишдир. Јазылдығы вахтдан 130 ил кечмәсинә бахмајараг, бу поема јенә дә бәдии дәјәрини вә тәравәтини сахламагдадыр.

Поема фарс дилиндә јазылмышдыр. Шәрг әдәбијјатына хас олан зәнкин тәбиәт тәсвири, классик ше'р ән'әнәләринин мүһафизә едилмәси поеманын бәдии дәјәрини даһа да артырмышдыр.

Поема көзләринә јуху кетмәјән кәнч шаирин өз үрәјинә мүрачиәти илә башлајыр:

Кечә етдим јухуму көзүмдән кәнар,
Сордум: «Еј сир чешмәси-үрәјим, нә вар?
Нәдән өтмәз багчанын шејда бүлбүлү,
Нәдән гылмаз нитгинин тутиси көфтар?
Ше'р јолун, сөз јолун јохса кәсилмиш,
Һаны хәјал гасидин о јүнкүл чапар?[1]

Сонра шаир баһарын кәлдијини тәсвир едир: Баһар кәлмишдир, тәбиәт јашыл көјнәјини кејмиш, бүтүн чанлылар өз севинчләрини мин бир дил илә билдирирләр. ...Белә бир вахтда Сәбуһинин үрәји гәмлидир. О, һеч бир шадлыға мәһәл гојмур. Нә «баһар нәсими илә ојанмыш тәбиәт», нә «чөлүн бәзәнмиш кәлини», нә «нәркизин хумар көзләрини гамашдыран

[1] Мирзә Фәтәли Ахундов, «Пушкинин өлүмүнә Шәрг поемасы», Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1962, сәһ. 29.
(Поеманын тәрчүмәси — **Микајыл Мүшфигиндир.**)

јасәмәнләрлә бәзәнмиш чәмәнлик», нә «димдијиндә күл ләчәји апарыб баһарын кәлишини тәбрик едән бүлбүл», нә «күлшәнә су сәпмәјә һазыр дајанан баһар булудлары», нә дә «лалә гәдәһләриндән баһарын сағлығына жалә шәрабы ичән сүсәнлә занбаг» шаири бу гәмдән ајыра билмир.

Шаир ағыр кәдәр ичиндәдир. Бу «сөз усталары ордусунун башчысы Пушкинин чинајәткар гатилин әли илә өлдүрүлмәси»ндән доған кәдәрдир.

Бу парча әсәрин биринчи һиссәсидир.

Бурада кәнч шаир баһарын бәзәкли вә шад тәсвири илә өз дахили аләми, дәрин кәдәри арасында гүввәтли бәдии бир тәзад јарадыр. Бу тәзадда шаир өз кәдәрини даһа ајдын вә парлаг тәсвир етмишдир.

Поемада белә бир тәзадын јарадылмасы, мүәллифин һәгигәтән гадир сөз устасы олдуғуну көстәрмәкдәдир.

Әсәрин икинчи һиссәси үрәјин шаирә чавабыдыр. Бу һиссә поеманын мәғзини тәшкил едир. Поема мүәллифи бурада өз охучуларыны рус ше'ри вә мәдәнијјәтинин бөјүк сималары илә таныш едир. Рус елминин фәхри Ломоносов, рус ше'ринин көркәмли нүмајәндәси Державин вә јазычы алим Карамзин кими шәхсијјәтләрин бөјүк фәалијјәтләри чох јығчам, лакин мә'налы бир тәрздә изаһ едилир. Шаир рус халгынын бу бөјүк шәхсијјәтләри илә Пушкини гаршылашдырыр вә өз гәһрәманынын даһа әзәмәтли бир тарихи шәхсијјәт олдуғуну нәзәрә чарпдырмаг мәгсәди илә белә бир мүгајисә васитәсиндән истифадә едир:

«Ломоносов өз дүһасынын көзәллијилә ше'р евини бәзәди,
лакин орада Пушкинин хәјалы јерләшди.
«Державин ше'р мүлкүнү фәтһ етдисә, онун низама саланы
вә һөкмдары Пушкин олду,
«Карамзин чамы үрфан мејилә долдурду, бу долу бадәнин
шәрабыны да Пушкин ичди;
«Чарын гүдрәти Татарыстандан Чинә гәдәр јајылдығы кими,
онун да фазиләтинин шөһрәти дүнјаја јајылды.

Шаир сонра бу шөһрәтли, ағыллы, биликли инсаны мәһв едән зәманәјә, ичтимаи гурулуша гаршы өз наразылығыны билдирир. Һеч бир валидејнин өз өвлады илә бу чүр амансыз

Scanned with CamScanner

вә сәрт рәфтар етмәдијини ашағыдакы мисраларда ифадә едир:

Бу дилдә, бу зәкада бир оғул һәлә
Көрмәмиш «једди» ата, «дөрд» ана зинһар!
Тәәччүблә динлә ки, бөјлә валидејн
Сәрт давраныб, етмәди бу сәртликдән ар:
Ону әчәл охуна нишан гојуб да,
Варлығыны ејләди өлүм таримар.[1]

Пушкинин мәһв едәнләри шаир поеманын бу һиссәсиндә ән кәскин епитетләрлә нифрәтләјир, «Илан тәбиәтли зәманә» «чинајәткар гатил», «зүлм, гара булудлардан долу јағдырыб», «заманын ганлы шәри», «залим рузикар», «ситәм күлүнкү»...

Сәбуһинин һаким даирәләрә гаршы чеврилмиш бу ифадәләрини сөјләмәк о дөвр үчүн бөјүк шәхси чәсарәт тәләб едирди.

Поеманын бу һиссәсиндә Мирзә Фәтәли Ахундов санки халг адындан данышыр. Пушкинә јас сахлајыр, онун гатилләринә халг гәзәбини билдирир:

Ел бағында, ситәм күлүнкү.
Чаван белини гырды залим рузикар.
...Рус торпағы јас тутуб, фәған гылыб ки:
— Еј гатилләр әлилә өлән намидар!
..Тутулуб бу хәбәрдән аг сачлы Гафгаз
Сәбуһинин ше'рилә јасыны сахлар![2]

Мирзә Фәтәли Ахундов бу кичик поемада даһи рус шаири Пушкинин тәкраредилмәз портретини, әзәмәтли образыны јаратмышдыр.

Ахундов өз гәһрәманыны «сөз ордусунун башчысы», «нүктәјә башлајан заман һәр тәрәфдән алгышланан», «хәјалы товуз кими бәрли-бәзәкли сөзләрдән нәгшәләр дүзәлдән» бүтүн шималын севимлиси кими тәсвир едир.

Сәбуһинин сөзләри илә десәк: «Ломоносов өз дүһасынын көзәллијилә ше'р евини бәзәди, лакин орада онун (Пушкинин) хәјалы јерләшди;

[1] «Пушкинин өлүмүнә Шәрг поемасы», Азәрб. ССР ЕА, Нәшријјаты, Бакы, 1962. сәһ. 31. (Поеманын тәрчүмәси **Микајыл Мүшфигиндир.**)

[2] Мирзә Фәтәли Ахундов — «Пушкинин өлүмүнә Шәрг поемасы», Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1962, сәһ. 31. (Тәрчүмәси — **Микајыл Мүшфигиндир**).

Державин — ше'р мүлкүнү фәтһ етдисә, онун низама саланы вә һөкмдары о (Пушкин) олду;

Карамзин — чамы үрфан мејилә долдурду, бу долу бадәнин шәрабыны да о (Пушкин) ичди»,

Пушкин кими бир өвлады «једди» ата, «дөрд» ана бу вахтадәк дүнјаја кәтирмәмишдир.

Ахундов өз гәһрәманыны тарих боју дүнјада јетишән даһиләрин ән сечилмиши, мүгтәдири һесаб едир.

Әлбәттә, бу Пушкинә бәсләнән мәһәббәтин дәрин бәдии ифадәсидир.

Ахундов Шәргдә илк дәфә олараг Пушкинин бөјүклүјүнү дәрк едиб, ону аләмә билдирмишдир.

Халг шаири Сәмәд Вургун јазыр:

«Биз — даһи Мирзә Фәтәли Ахундовун бу күнкү өвладлары — бунунла фәхр едирик ки, Пушкинин дүнја поезијасындакы әһәмијјәтини о заманкы Шәргдә дүзкүн баша дүшән вә сәмимијјәтлә тәрәннүм едән мәһз Мирзә Фәтәли олмушдур».[1]

Мүәллифинин чох кәнч олмасына бахмајараг «Шәрг поемасы» бәдии чәһәтдән гүввәтли, сәнәткарлыг е'тибары илә камил бир әсәрдир.

«Шәрг поемасы»нда верилән пејзаж чох мараглы вә бәдии чәһәтдән гүввәтлидир.

Бу пејзажда вәтәнимизин зәнкин вә әлван тәбиәти, уча дағлары, мејвәли бағлары, рајиһәли чәмәнләри сәмими бојаларла тәрәннүм едилмишдир.

Баһар кәлиб, тәбиәт бәзәниб, бүтүн варлыг севинчини изаһ едир:

Јаз кәлмиш, һәр тәрәфдә чәмән гызлары
Бәзәниб, чамалыны етмиш ашикар.
Чеврилмиш чајыр, чәмән бәнөвшәликлә
Бағда одлу гөнчәләр ачмыш будаглар,
Чөл кәлини бәзәнмиш; даглар онунчун
Әтәк-әтәк чичәкдән чаваһир сачар.
Башына тач гојуб да шукуфәләрдән,
Отурмуш ағачларын шаһы пүрвүгар.
Сүсән, занбаг ичирләр жалә шәрабы
Лалә гәдәһләриндә тәкрар... тәкрар...[2]

[1] Сәмәд Вургун — Рус ше'ринин күнәши», «Ингилаб вә мәдәнијјәт, 1949, № 6, сәһ. 88.

[2] Мирзә Фәтәли Ахундов, «Пушкинин өлүмүнә Шәрг поемасы» 1962-чи ил, сәһ. 29. (Тәрчүмәси — **Микајыл Мүшфигиндир**).

Scanned with CamScanner

Бу пејзаж сонра вериләчәк кәдәрли матәм хәбәри илә тәзад тәшкил едир. Баһар севинч, шадлыг, әјјамыдыр, она јалныз хошбәхтлик јарашыр, лакин шаир бу мөвсүмә ујғун олмајан матәми тәсвир едир. Баһар чағында матәм. Өмрүнүн баһарында, јарадычылығынын гајнар, чошгун чағында, баһара, һәјата әлвида дејән Пушкинин матәми, «залым гәддар заманәнин әли илә өлдүрүлән, «зүлм балтасы илә күлүстандан јох едилән», «бағын бар верән ағачы» — тәбиәтин надир өвладларындан бири — Пушкинин матәми...

Бурада пејзаж сонра тәсвир едилән һадисәнин даһа чанлы, даһа тә'сирли чыхмасына көмәк етмишдир.

XIX әсрин отузунчу илләриндә азәри зәһмәткешләринин рус халгы илә, онун мүтәрәгги сималары илә ејни идеја чәбһәсиндә дајандығыны көстәрән бир тарихи сәнәд кими дә «Шәрг поемасы»нын бөјүк әһәмијјәти вардыр. Һәлә бир чох һаким рус милләтчиләри Загафгазија халгларына пис нәзәрлә бахаркән, Сәбуһи рус халгынын ифтихары олан Пушкинә, Карамзинә, Ломоносова, Державинә јүксәк гијмәт верәрәк халглар достлуғунун илк нәғмәси олан «Шәрг поемасы»ны јаратды.

Поеманын тәдрисиндә әсәрин сәтри тәрчүмәсиндән, Б. Гасымзадәнин, М. Мүшфигин тәрчүмәләриндән истифадә етмәк олар. Бизчә, Мүшфигин тәрчүмәси орижиналын мәзмун вә форма хүсусијјәтләринә чох јахын олдуғу үчүн даһа әһәмијјәтлидир.

МҮҺАКИМӘ ХАРАКТЕРЛИ ИНШААЛАРЫН АПАРЫЛМАСЫ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Н. ҺҮММӘТОВ

Шәки рајонундакы Охуд орта мәктәбин мүәллими

Мүһакимә характерли иншалар шакирдләрдән даһа чох дүшүнмәји вә чалышмағы тәләб едир. Бу нөв јазыларын мүвәффәгијјәти үчүн шакирд биринчи нөвбәдә мүһакимә јүрүтмәк бачарығына малик олмалыдыр.

«Мүһакимә нәдир?» — суалына чаваб верән Л. П. Федоренко јазыр: «Мүһакимә фикрин елә ифадә үсулудур ки, орада дејилән фикрин доғрулуғунун тәсдиги үчүн әсаслар кәтирилир вә нәтичә чыхарылыр».

Доғрудан да, мүәјјән мәсәләјә аид тәфәккүр просеси нәтичәсиндә шакирд нәји исә вәсф етмәли, нәји исә тәнгид етмәли вә бунун сәбәбләрини әсасландырмалыдыр. Бу нөв иншалар әсас фикир (мүддәа, тезис), онун сүбуту вә нәтичәдән ибарәт олур. Бу композисија дахилиндә шакирд фикирләрини әсасландырдығы заман онун иншасыны мүвәффәгијјәтли һесаб етмәк олар.

Бу нөв иншаларын мүвәффәгијјәти үчүн башлыча тәләб ондан ибарәтдир ки, јазыда сүбутсуз мүһакимә олмасын, шакирд һөкмүнүн дүзкүнлүјүнә инанмаг үчүн кифајәт гәдәр фактлар верә билсин.

Бу дәрс илиндә мәктәбимизин VII синфиндә «Һәгиги достлуг нечә олмалыдыр?» мөвзусунда инша јазы апарылмышдыр. Инша заманы шакирдләр һәгиги достлуғун јаранмасы, нәји вә нә үчүн достлуг һесаб етдикләри һаггында фикир сөјләмишләр. Онлар иншанын сонунда, һәр һансы фајдалы тәдбирин мүвәффәгијјәтли шәкилдә јеринә јетирилмәси үчүн достлуг вә бирлијин әһәмијјәтиндән данышмыш вә јазмышлар.

Scanned with CamScanner

Шакирдләр иншa үчүн «Дост-доста тән кәрәк, тән олмаса кен кәрәк», «Јолдашыны мәнә көстәр, сәнин ким олдуғуну дејим», «Доғру достлуг гәрәзсиз олар», «Бирлик һарада, дирилик орада» кими аталар сөзләриндән вә достлуга аид ше'р парчаларындан епиграфлар да сечмишдиләр. Апарылан һазырлыға ујғун олараг шакирдләр өз һөкмләрини әсасландырмаг үчүн мүхтәлиф фактлар әсасында мүһакимә јүрүтмүшдүләр.

Бә'зи шакирдләр сүбутсуз мүһакимә јүрүтдүкләри үчүн онларын иншасы мүвәффәгијјәтсиз һесаб едилмишдир. Мәсәлән, шакирд Расим Сүлејманов өз иншасында јазырды: «Мән һәмишә јахшы ушагларла достлуг едирәм». Лакин иншада билинмир ки, бу јахшы ушаглар кимләрдир. Онларла нә үчүн јолдаш олмушдур? Онларын јолдашлығы нә үчүн давам едир? Иншадан өјрәнмәк олмур ки, шакирдләр арасындакы һансы мүнасибәтләр әсасында јаранмыш әлагәләри о, «мөһкәм достлуг» адландырыр. Шакирд иншасында «Кәмил адлы ушагла» дост олдуғуну сөјләјир. Лакин јазыда һәмин ушағын характери ачылмыр, о ушағын ким олдуғу, онлары бир-биринә бағлајан үмуми чәһәтләр нәдир? Мә'лум дејил. Буна көрә дә бу шакирдин иншасыны мүвәффәгијјәтли сајмаг олмазды.

Шакирдләрдән Тејмур Исмајылов исә «Һәгиги достлуг нечә олмалыдыр?» суалына ашағыдакы шәкилдә чаваб верир:

«...С. Аббасовла Ч. Гәдиров Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин илк күнләриндә бирликдә чәбһәјә кетмишдиләр. Онлар узун дөјүш јолларыны бирликдә кечмиш, дүшмәнә гаршы бирликдә вурушмушдулар. Атамын дедијинә көрә, һәмјерлимиз олан бу ики дөјүшчү мүһарибәдән әввәл дә мөһкәм дост олмушдулар.

Мүһарибә гуртармыш, С. Аббасов чәбһәдән гајытмышдыр. О, дөјүшләрдә һәлак олан досту Чамал Гәдировун аиләси илә әлагәни кәсмәмишдир. Онун аиләсинә јахындан көмәк етмиш, ушагларынын тәһсил алмасы вә ихтисас газанмасы үчүн јардым көстәрмишдир. С. Аббасов һәр ил апрелин 5-дә

Чамал дајынын евиндә онун хатирәсини јад едир. Сәдрәддин дајы илә Чамал дајы арасындакы достлуг динч әмәклә мәшғул оларкән јаранмыш вә Вәтән уғрунда дөјүшләрдә мөһкәмләнмишдир. Бизим өлкәмиздә адамлар арасында достлуг халга вә Вәтәнә белә сәдагәтлә хидмәт әсасында јараныр...»

Бу иншада исә һәгиги достлуга аид дүзкүн факт верилмиш вә шакирд һөкмүнү әсасландырмаг үчүн доғру мүһакимә јүрүдә билмишдир.

Тәчрүбә көстәрир ки, әмәк адамларынын ишини, инсанын тәбиәтә, тәбии көзәлликләрә мүнасибәтини экс етдирән иншалар заманы шакирдләрин дүзкүн мүһакимә јүрүтмәси, фикирләрини әсасландыра билмәси үчүн екскурсијалар тәшкил етмәк вачибдир. Чүнки екскурсија әсасында инша заманы шакирд фикрини сүбут етмәк үчүн кифајәт гәдәр факт топлаја билир.

Мәктәбимизин VIII синфиндә «Мән баһарда мешәни көзмәји нә үчүн севирәм» мөвзусунда инша апарылмышдыр. Инша үчүн материал топламаг мәгсәди илә шакирдләри кәндин әтрафындакы мешәнин «Су дәрәси» дејилән саһәсинә апардыг. Шакирдләр «Су дәрәси»ндәки һүндүр ағачларын алтында, әтрафа сәс салараг ахан дағ сујунун кәнарында дајандылар. Мешәнин бу һиссәсиндән әтраф дағлар вә дәрәләр дә ајдын көрүнүр, баһар фәсли олдуғу үчүн һәр тәрәфдән мүхтәлиф рәнкли дағ чичәкләри вә јашыл отлар бојланырды. Шакирдләрин дајандығы јердән аз аралы күнејдә бәрк исти олдуғу һалда, бурада сујун кәнарында һава сәрин иди. Мөвзу илә әлагәдар мүсаһибә заманы шакирдләр орада көрдүкләри һаггында кениш мә'лумат газандылар. Мешәнин күнеји илә гүзејини бир-бириндән ајыран башлыча хүсусијјәтләр вә бунун сәбәбләри ајдынлашдырылдығдан сонра, орадача шакирдләрин шифаһи иншасы динләнилди. Мүшаһидә мејданында апарылан суал-чавабдан шакирдләр көрдүкләрини рабитәли мәтн дахилиндә планлы шәкилдә экс етдирә билмишләр. Бунун сәбәби онларын мүшаһидә етдикләри тәбии мәнзәрәләрин, чанлы бир табло кими, көз гаршысында олмасы иди. Һәм дә мүшаһидә јериндә апарылан шифаһи инша заманы шакирдләрин сәһв баша дүшдүкләри вә ја унутдуғ-

лары бә'зи мәсәләләри јенидән онлара хатырлатмаг үчүн дә имкан вардыр. Мәсәлән, шифаһи иншa заманы шакирдләрдән бири деди: «Бурада һәр тәрәфимиз уча дағларла эһатә олунмушдур. Шакирдә јенидән мүшаһидә апармаг вә фикрини дүрүстләшдирмәк мәсләһәт билинди. Шакирд бундан сонра әтрафына бир дә көз кәздирәрәк фикрини ашағыдакы шәкилдә изаһ етди: «Бизим дајандығымыз јерин үч тәрәфи уча дағла эһатә олунмуш, бир тәрәфдә исә кениш дәрә узаныр. Дәрәнин гуртарачағында тарлалар вә отлаглар көрүнүр». Бир башга шакирд исә күнејләрдә отларын, чичәкләрин даһа јахшы инкишаф етдијини сөјләдији һалда, бунун сәбәбини демәди. Јенә мүсаһибә јолу илә шакирдә баша салынды ки, күнејдәки биткиләр кифајәт гәдәр күнәшин истисиндән уддуглары һалда, гүзејләрдә буна имкан јохдур.

Јухарыдакы һазырлығдан сонра биринчи дәрсдә шакирдләрин шифаһи иншасы мүвәффәгијјәтли кечди. Онлар инша заманы мүһакимә јүрүдәрәк фикирләрини әсасландырмагла бәрабәр, данышыгларында мүрәккәб чүмләләрдән дә истифадә етмишдиләр.

Мүһакимә характерли еіни мөвзунун мухтәлиф синифләрдә ишләнилмәси ашағыдакы һалларда фајдалы олур:

а) шакирдләрин эһвалаты даһа кениш шәкилдә тәсвир етмәк имканы олсун;

б) шакирдләр өз мүшаһидә габилијјәтләринә, рабитәли нитг вәрдишләринин инкишафы сәвијјәсинә ујғун олараг мухтәлиф бәдии ифадә васитәләриндән истифадә едә билсинләр.

Бу чәһәтдән «Ишләмәјән дишләмәз», «Нә әкәрсән, ону бичәрсән», «Јахшы нәдир, пис нәдир» мөвзуларында һәм VII, һәм дә VIII синифләрдә мүһакимә характерли инша јазылар вермәк мүмкүндүр.

Дәрсдә мүәллимин апардығы һазырлығын характериндән вә мөвзунун ишләнилмәси принсипиндән асылы олараг, һәр һансы һадисә вә эһвалатла әлагәдар мүһакимә јүрүдүләркән, иншада јалныз әсас фикир вә онун сүбутуну экс етдирән һиссә олур. Инсан фәалијјәтини характеризә едән бә'зи иншаларда истифадә едилән үсул вә принсипләр бу чәһәтдән даһа характерикдир. Мәсәлән, «Өлкәмиздә кимләрин һөрмәти

даһа чох олур» мөвзусунун ишләнмәси үчүн зәнкин һәјат материалы вардыр.

Шакирд һәр күн адлы-санлы әмәк адамларымызын иши һаггында радиодан ешидир, гәзетләрдән, журналлардан охујур, әтраф мүһитдә белә инсанлары көрүр. Буна көрә дә онлары тәрәннүм етмәк, онлар һаггында јазмаг әслиндә шакирд үчүн мараглы көрүнүр. Лакин мөвзунун мүвәффәгијјәтли ишләнмәси үчүн шакирдин мәгсәдәујғун фактлар сечмәси, өјрәндији фактлара мүвафиг форма мүәјјәнләшдирмәси башлыча шәртдир. Чүнки иншада көзәл форма мәзмунун даһа тә'сирли шәкилдә верилмәси үчүн имкан јарадыр. Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, мөвзунун ишләнмәси принсипиндән асылы олараг, шакирд мүһакимәнин һәм дедуктив, һәм дә индуктив үсулундан истифадә едә биләр. Мәсәлән, VIII синифдә «Өлкәмиздә кимләрин һөрмәти даһа чох олур» мөвзусунда иншаја бә'зи шакирдләр үмуми мүлаһизәләрдән хүсуси нәтичәләр чыхармагла (дедуктив јолла), бә'зиси исә хүсуси фактлар әсасында үмуми нәтичәләр сөјләмәк јолу илә (индуктив јолла) мүһакимә јүрүтмүшләр.

Мәсәлән, VIII синиф шакирди Шәфәг Јусифова өз иншасынын әввәлиндә Шәки рајонунун Охуд кәндиндәки Н. Нәриманов адына колхозун түтүнчүләринин кечән илки әмәк гәләбәләриндән данышыр, габагчыл түтүнчүләрин адыны чәкир. Белә мүбариз әмәк адамларындан бири дә Пәршан Мәммәдова олдуғуну көстәрир. Сонра Пәршанын әмәк фәалијјәти һаггында данышараг, онун да өз зәһмәти илә һөрмәт газандығыны, ел ичиндә учалдығыны сөјләјир. О, јазысына ашағыдакы епиграфы сечмишдир.

> Ишлә, гој бәхтијар олсун өлкәмиз,
> Зәһмәтлә, һүнәрлә фәхр едирик биз.

Шакирд иншасыны ашағыдакы ше'р парчасы илә тамамламышдыр:

> Јохдур вәзифәнин, ишин, сәнәтин
> Бөјүјү, кичији дејирәм биздә,
> Вәзни, дәрәчәси һәр бир һөрмәтин,
> Зәһмәтлә өлчүләр, Вәтәнимиздә.

Scanned with CamScanner

Шакирд Тејмур Исмајылов өлкəмиздə халг мүəллиминин һөрмəтиндəн бəһс едир. Белə һөрмəтли мүəллимлəрдəн бир кими өз биринчи синиф мүəллими һаггында данышыр.

VII—VIII синифлəрдə мəнтиги тəфəккүрүн, јарадычылы-ғын вə мүстəгиллијин инкишафы үчүн азəри дили дəрслəри-дə кино-театр тамашалары əсасында иншалар даһа фајдалы-дыр. Бу нөв јазылар заманы шакирдлəр һəјатла инчəсəнə-əсəрлəри арасындакы əлагəни даһа дəриндəн дујур, онун есте-тик зөвгү инкишаф едир. Кино-филм һаггында мүстəгил фи-кир сөјлəјəн шакирдлəрдə һадисəлəри тəһлил етмəк вə гијмəт-лəндирмəк вəрдиши јараныр.

Кино-филм үзрə инша заманы ашағыдакылара əмəл олун-малыдыр:

1. Мүəллим шакирдлəрин психолокијасына, јашына ују-ғун кино-филм сечиб мүəјјəнлəшдирмəли;

2. О, шакирдин кинодан билијинə ујғун олараг, сечиб ја-зачағы мəсəлəлəри дүрүстлəшдирмəлидир;

3. Кинонун кедиши просесиндə јери кəлдикчə шакирдлə-рə изаһат вермəлидир.

Бəдии əдəбијјатда олдуғу кими, кино-филмлəрдə дə бүтү-тəсвирлəр биринчи нөвбəдə инсанын психолокијасы, мə'нəвиј-јаты, арзу вə истəклəри, характери илə бағлыдыр. Кинода көс-тəрилəн тəбиəт-мəнзəрə тəсвирлəри дə, мусиги дə, тəбии һади-сəлəр дə биринчи нөвбəдə инсан характерлəринин ачылмасын-хидмəт едир, образларын мə'нəвијјатыны охучуја вə ја тама-шачыја чатдырмага көмəк едир. Буна көрə дə һəр һансы ки-но-филм əсасында инша јаздыран мүəллим дə биринчи нөв-бəдə əсəрдəки инсанлар һаггында данышмағы, онларын бир-биринə мүнасибəтини сөјлəмəји чəмијјəтин хејри үчүн бу-адамларын һəрəкəтиндəки мүсбəт вə мəнфи чəһəтлəр һаггын-да мүһакимə јүрүтмəји нəзəрдə тутмалыдыр.

Јалныз буну бачардыгдан сонра шакирд кино-филмин-мусиги дили, артистлəрин кејими, һəрəкəти, сəнəткарлығы в-верилəн мəнзəрəлəр вə саир һаггында мүһакимə јүрүдə би-лəр.

Мəн мəктəбимизин һəм VII, һəм дə VIII синифлəриндə «Инанын мəнə, инсанлар» кино-филми əсасында инша апар-

мышам. VII синиф шакирдлəринə «Инанын мəнə, инсанлар» кино-филминдəн иншаја ашағыдакы план əсасында һазыр-лашмағы, филмə бахаркəн, бу плана ујғун мүшаһидə апар-мағы тапшырдым.

1. «Инанын мəнə, инсанлар» кино-филми һаггында бир нечə сөз.

2. Əсəрдə Лапин сурəти:

а) Лапинин ханı Қанилə бирликдə һəбсдəн гачмасы.

б) Лапинин, она көмəк етмиш кеологлара хəјанəти.

в) Онун Ленинграда кəлмəси вə евлəнмəси.

г) Лапинин јенидəн һəбси вə азад едилмəсинин сə-бəблəри.

3. Кино-филмдə шакирди даһа чох мараглaндыран чə-һəтлəр.

VIII синиф шакирдлəринин əсəрлə əлагəдар даһа кениш мүһакимə јүрүтмəси үчүн онлара ашағыдакы плана ујғун олараг мүшаһидə апармаг мəслəһəт көрүлмүшдү:

1. Кино-филмин мөвзусу вə идејасы һаггында гыса кириш.

2. Мəһбус Лапинлə Канин мүгајисəли характерис-тикасы.

3. Нинанын Лапини севмəсинин сəбəблəри.

4. Əсəрдəки башга сурəтлəр һаггында бир нечə сөз.

5. Кино-филмдə шакирди даһа чох марагландыран мəсəлəлəр.

Бу планлар формача бир-биринə јахын көрүнсə дə мə'на вə мəзмун е'тибары илə фəргли дир. VII синиф шакирдлəри плана ујғун олараг Лапинлə Кани арасындакы əһвалатла-рын тəсвиринə даһа чох мејл етмəли олдуглары һалда, VIII синиф шакирдлəри əсəрдə баш верəн əһвалат вə һадисəлəр əсасында бу типлəри бир-бириндəн ајыран хүсусијјəтлəри, онларын психолокија вə мə'нəвијјатындакы фəрглəри изаһ етмəлидирлəр. Планын башга маддəлəри илə əлагəдар да VIII синиф шакирдлəри тəсвирдəн чох тəһлил етмəли олур-лар.

Кино-филм нүмајиш етдирилəркəн мүəллимин пəрдəлəр-

арасы изаһаты да иншанын мүвәффәгијјәти үчүн мүәјјән рол ојнајыр. Јухарыдакы гајдада апарылан һазырлыгдан сонра шакирдләр, һәтта һаггында данышачаглары сурәтләрин дилиндән ситатлар да сечиб һазырлаја билирләр.

Бә'зи пәрдәләрдән сонра шакирдләрә суал верир вә чаваб тәләб едирәм. Мәсәлән, опера-балет театрында һәбсдән гачмыш Лапин милис подполковники Алексеј Николајевич тәрәфиндән јахаланыр. Лапин Алексеј Николајевичә дејир:

«Сиз өмрүнүздә бир дәфә дә олса, инсана инанын, мәни арвадымын јанында һәбс етмәјин. Мәнә јох, она һөрмәт един».

Алексеј Николајевич вахт мүәјјәнләшдирир. Лапини азад едир, она тапшырдығы дәгигәдә јанына кәлмәсини тапшырыр. Һәмин әһвалатын тәсвир олундуғу пәрдә битдикдән сонра шакирдләрдән сорушулду:

— Алексеј Николајевич нә үчүн һәбсдән гачмыш бир мәһбусу јахаладыгдан сонра азад етди?

Шакирдләр бу суала мүхтәлиф чаваблар вердиләр:

— А. Николајевич Лапинин вәзијјәтинә ачыдығы үчүн ону мүвәггәти олараг азад етди.

— Николајевич инаныр ки, Лапин дүз дејир. О, тапшырылан јерә вахтында кәләчәкдир.

— А. Николајевич Лапинин бир тәсадүф нәтичәсиндә һәбс едилдијини, јолда машын аваријасына Капинин сәбәб олдуғуну габагчадан өјрәнмишдир. Буна көрә дә Лапинин вә'динә инаныр.

— Милис подполковники бу әгидәдәдир ки, адамлара һәмишә шүбһә илә бахмаг олмаз, инанмаг лазымдыр.

Бу чавабларын һамысында һәгигәт вардыр. Јухарыдакы гајдада суал-чавабдан сонра ушаглар кино-филмин ардыны тамаша етдиләр. Бундан сонра екранда Лапинин аиләдәки кәркин дүшүнчәләри, онун өз вәзијјәти һаггында јаздығы кағызы Нинаја көндәриб, Алексеј Николајевичин јанына јола дүшмәси, бундан һәјәчанланмыш Нинанын ону кери гајтармасы, Лапини көзләјән подполковникин изтираблары, бундан сонра мәһбусун милис шө'бәсинә кәләрәк өзүнү онлара

тәслим етмәси сәһнәләри шакирдләрин габагчадан вердикләри чавабларда нә дәрәчәдә һаглы олдугларыны көстәрирди.

Кино-филмдән сонра һәм VII, һәм дә VIII синифдә ајры-ајрылыгда мүсаһибә тәшкил етдим. Мүхтәлиф синифләр үчүн тәртиб едилмиш планлар бир-бириндән фәргләндији кими, буна ујғун олараг һәмин синифләрдә апарылан мүсаһибә дә ејни сәвијјәдә олмады.

VII синифдә апарылан мүсаһибәјә ујғун олараг, шакирдләрин чаваблары кино-филмдәки һадисәләрин тәсвири илә тәһлили арасында мүвазинәт әмәлә кәтирә билди. VIII синифдә тәшкил едилмиш мүсаһибә исә өз характеринә көрә шакирдләрин даһа чох мүһакимә јүрүтмәсинә имкан јаратды.

Һәр ики синифдә шакирдләрин билик сәвијјәсинә ујғун мүсаһибәдән сонра онларын ејни кино-филм һаггында јаздыглары иншалар мәзмун вә кејфијјәтинә көрә бир-бириндән фәргли иди.

Һәмин филм әсасында инша мүвәффәгијјәтли олду. Чүнки:

1. Әсәрдәки тәсвирләр ајдын вә бир-бири илә бағлыдыр.

2. Кино-филмдә бир-биринә зидд характерләр габарыг шәкилдә гојулдуғундан онлары фәргләндирмәк шакирдләр үчүн чәтинлик төрәтмир.

3. Әсәрдәки шакирдләрин психолокијасына, тә'лим вә тәрбијәсинә зидд әһвалатлар јохдур.

4. Һадисәләр мараглы бир сүжет әсасында гурулдуғу үчүн шакирдләр бу барәдә сөһбәт ачмага һәвәс көстәрдиләр.

Бу чәһәтләри нәзәрә алараг «Ајкүн», «Инсанын талеји», «Өкеј ана», «Бөјүк дајаг», «Јол», «Вичдан» вә саир кино-филмләр әсасында апардығымыз мүһакимә характерли иншалар да мүвәффәгијјәтли кечмишдир.

VII—VIII синифләрдә бу саһәдә мүәјјән тәчрүбә газандыгдан сонра, јухары синиф шакирдләри кино-филмләр, театр вә телевизија тамашалары һаггында даһа мәзмунлу рә'ј тәртиб едә билирләр.

Шакирдләрдә јарадычы тәфәккүрүн, рабитәли нитгин,

Scanned with CamScanner

мүшаһидә габилијјәтинин, мүстәгиллијин вә естетик зөвгүн инкишафы үчүн кино-филмләр әсасында инша јазылар апармаг чох фајдалыдыр. VII—VIII синифләрдә мүхтәлиф һәјат фактлары әсасында мүһакимә характерли иншаларын мүвәффәгијјәтлә тәшкил олунмасы IX—X синифләрдә мүчәррәд вә әдәби мөвзуларда мүстәгил инша јазмаг үчүн зәмин һазырлајыр.

НИЗАМИНИН ТӘРЧҮМЕЈИ-ҺАЛЫНЫН VIII СИНИФДӘ ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Мирәли МАҺМУДОВ
В. И. Ленин адына АПИ-нин диссертанты

Орта мәктәбин VIII синфиндә Низами Кәнчәвинин елми тәрчүмеји-һалы өјрәнилир. Бурада јазычынын тәрчүмеји-һалы һаггында әсасән мәктәб мүһазирәси үсулу илә мә'лумат верилир. Мүәллим һәмин мәктәб мүһазирәсини јүксәк сәвијјәдә апармаг үчүн јахшы нитгә саһиб олмалыдыр. «Јахшы нитг мәфһумунун чох реал вә објектив бир базасы вардыр ки, о да үслубијјатдыр. Үслубијјат дилчиликдә фикир вә һиссләримизи ифадә етмәк үчүн дилин ихтијарында олан васитәләри өјрәнән бир шө'бәдир. Бизим јазылы вә шифаһи нитгимиз, һәр шејдән әввәл, ашағыдакы үч шәрти: нитгин дүзкүнлүјүнү, ајдынлығыны вә дәгиглијини тә'мин етмәлидир.

Нитгин дүзкүнлүјү јазыда вә данышығда грамматик гајдалары көзләмәкдән ибарәтдир. Нитгин ајдынлығы фикри елә ифадә етмәји тәләб едир ки, динләјичи вә ја охучу асанлыгла, һеч бир чәтинлик чәкмәдән ону анлаја билсин. Нәһајәт, нитгдә дәгиглик о демәкдир ки, нитг данышанын фикирләринә, јә'ни онун нә демәк истәдијинә тамамилә ујғун олсун»[1].

Мүәллим бу тәләбләр әсасында гурдуғу нитги илә Низаминин дөврү вә һәјатына аид елми фактлары, һадисәләри әтрафлы тәһлил етмәлидир. О, шаирин әдәби фәалијјәтинин марагллы инкишаф јоллары вә мәрһәләләрини, онун өз заманәсинә гаршы мүнасибәтини, јарадычылығынын тарихи-әдәби вә ичтимаи әһәмијјәтини мүфәссәл шәрһ етмәјә чалыш-

---

[1] Проф. А. Абдуллајев. «Мүәллимин нитг мәдәнијјәти һаггында», Бакы, «Маариф» Нәшријјаты, 1966, сәһ. 27.

малыдыр. Мүәллимин Низами һаггындакы мүһазирәси шакирдләрдә шаир һаггында там тәсәввүр ојатмалыдыр.

Лакин ону да гејд етмәлијик ки, мүәллим шаирин һәјатындан, һәмчинин јарадычылығындан данышаркән һәмин мәсәләләр арасында сәдд чәкмәмәлидир; бунларын бири-дикәринин шәрһинә вә тамамланмасына хидмәт көстәрмәлидир. Низаминин бу вә ја дикәр әсәрини онун өзүндән, башга сөзлә, һәјатындан тәчрид едилмиш шәкилдә өјрәнмәк олмаз. Чүнки шаирин әсәрләриндәки ајры-ајры рич'әтләр, классик ше'р үслубунда (мүгәддимәләр, миначатлар, нә'тләр, фәхријјәләр вә с.) бу вә ја башга шәкилдә јазычынын тәрчүмеји-һалынын мүәјјән тәрәфләрини поетик шәкилдә ишыгландырыр. Демәк, јазычынын тәрчүмеји-һалыны дәриндән өјрәнмәк үчүн јалныз фактларын гејд едилмәси илә кифајәтләнмәк олмаз.

«Тәрчүмеји-һалы өјрәнмәк үчүн јазычыны әһатә едән, онун тәсәввүрүнү дүнјакөрүшүнү јарадыб инкишаф етдирән ичтимаи, сијаси, игтисади вә мәдәни-мәишәт шәраити илә таныш олмаг, јазычынын шәхсијјәти вә јарадычылыг јолунун әсил маһијјәтини баша дүшмәк лазымдыр»[1].

Мүәллим јазычыларын тәрчүмеји-һалларынын тәдриси просесиндә ибрәтли вә мә'налы һәјат јолу кечмиш, өз шәхсијјәти илә чанлы вә мараглы бир нүмунәјә чеврилмиш, ајры-ајры тарихи-әдәби шәхсијјәтләрин, бир нөв, өзләринә хас олан һәјати фактлары шакирдләринә чатдырмаға сә'ј көстәрмәлидир. Јазычыларын дүнјакөрүшләринин формалашмасы вә јарадычылыгларындакы ајры-ајры мәрһәләләрин башланмасы вә инкишаф етмәси мәсәләси јухары синиф шакирдләрини даһа чох марагландырмалыдыр.

Халгымызын даһи сәнәткары Низами Кәнчәвинин һәјатында мәһз бу чәһәтдән мараглы тарихи вә һәјати фактлар чохдур. Низами бөјүк сөз сәнәткары, һәм дә көзәл вә әвәзсиз шәхсијјәт нүмунәсидир. Тәшәббүскарлыг вә фәалијјәт көстәрмәк, инам вә инадкарлыг, илһам вә зәһмәтсеварлик, нәчиблик,

[1] М. Асланов, Ч. Әһмәдов, А. Бабајев, «Орта мәктәбдә әдәбијјат тәдриси», I һиссә, Бакы, «Маариф» Нәшријјаты, 1966, сәһ. 222.

мәтанәт вә ирадә саһиби олмаг, әдәби зәһмәти севмәк вә гијмәтләндирмәк, өзүндән әввәлки сөз усталарына (дејәк ки, мүәллимләринә) һөрмәт вә еһтирам бәсләмәк, дәрин вә сонсуз ата мәһәббәтинә малик олмаг, һәссас үрәкли инсан кими гәлбләрдә хүсуси риггәт ојатмаг кими мүсбәт кејфијјәтләрә малик олан шаир көзәл шәхсијјәт нүмунәси кими диггәти чәлб етмәкдәдир. Мәһз буна көрә дә мүәллим һәр бир јазычынын, хүсусилә даһи Низаминин тәрчүмеји-һалыны өјрәдәркән һәмин мәсәләјә чидди јанашмалы, кениш һазырлыг иши апармалы, беләликлә дә, садә вә гуру фактлары садаламагла кифајәтләнмәјиб, онун шәхсиндә кәнчләр үчүн нүмунә ола биләчәк кејфијјәтләри габарыг шәкилдә тәзаһүр етдирмәји бачармалыдыр.

Низами Кәнчәвинин тәрчүмеји-һалынын өјрәдилмәси просесиндә мүәллим һансы чәһәтләрә фикир вермәлидир? Дәрси нечә гурмалыдыр? Бу мөвзунун тәдрисиндә һансы чәһәтләри даһа габарыг шәкилдә нәзәрә чатдырмалыдыр? Низаминин һәјатынын өјрәдилмәсиндә мүәллимин әсас истифадә едәчәји тәдрис үсулу нәдән ибарәт олмалыдыр?

О, конкрет тарихи вә әдәби фактлар кәтирмәли, шаирин әсәрләриндән вә ше'рләриндән, онун һаггында јазылмыш бәдии әсәрләрдән өз чанлы данышығынын башлыча көмәји илә парлаг мисаллар көстәрмәлидир.

Республикамызын мәктәбләриндә чалышан мүәллимләрин дәрсләриндә апардығымыз мүшаһидәләр нәтичәсиндә онларын тәчрүбәләрини өјрәниб үмумиләшдирмәјә сә'ј көстәрдик. Сонра исә мүвафиг мәгсәдләрлә хүсуси експериментләр гојмаг јолу илә мүәјјәнләшдирә билдик ки, шаирин тәрчүмеји-һалынын тәдрисиндә мүәллим, һәр шејдән әввәл, ашағыдакылара хүсуси диггәт јетирмәлидир:

1. Шаирин тәрчүмеји-һалынын тәдриси илә әлагәдар олараг кәләчәк мүһазирәсинин (мүсаһибәсинин) кениш планыны тәртиб етмәлидир.

2. Шаирин һәјатындакы ән мүһүм вә мараглы фактлары даһа габарыг шәкилдә шакирдләрә чатдыра билмәк үчүн биринчи дәрәчәли фактлары, икинчи дәрәчәли фактлардан тәчрид етмәлидир. Мүәллим билмәлидир ки, јазычынын шакирд-

Scanned with CamScanner

ләри сон дәрәчә марагландыра биләчәк вә марагландыран шәхси һәјаты олмушдур. Мәһз бу шәхси һәјатындакы характерик хүсусијјәт вә кејфијјәтләри үмумиләшдирмәји бачармалыдыр.

3. Шаирин тәрчүмеји-һалынын тәдриси үчүн мүвафиг биографик мә'хәзләри сечиб мүәјјәнләшдирмәји вә төвсијә етмәји унутмамалыдыр.

4. Һәмин мәсәлә илә әлагәдар олараг ону да гејд едәк ки, о, шаирин һаггында јазылмыш монографијалардакы мараглы фактлары да топламалыдыр.

5. Шаирин јашадыгы дөврлә әлагәдар олараг хатирәләри (бәдии сәнәдләри, ше'рләри), тарихи-әдәби сәнәдләри топламалы вә онларын әсасында сәнәткарын епохасыны характеризә етмәлидир.

6. Шаирин бәдии әсәрләринин бир нөв «тәдгигатчы» кими тәдгиг етмәли, онун дөврүнә вә тәрчүмеји-һалына аид олан мараглы фактлары топлајыб үмумиләшдирмәлидир.

7. Методик әдәбијјаты нәзәрдән кечирмәли, шаирлә әлагәдар јазылмыш методик әдәбијјаты һәмчинин үмумијјәтлә, тәдрисин мараглы мәсәләләринә һәср олунмуш мүвафиг методик әдәбијјаты һәртәрәфли әһатәли шәкилдә өјрәнмәлидир.

8. Мүәллим шаирин дөврү, һәјаты вә јарадычылыгына һәср олунмуш әјани вәсаитләрдән кениш шәкилдә истифадә етмәлидир.

9. О, шаирин тәрчүмеји-һалындан данышаркән шаирин бәдии әсәрләриндән мүвафиг парчалар әсасында фикрини шәрһ етмәјә хүсуси сә'ј көстәрмәлидир.

10. Шаирин тәрчүмеји-һалынын тәдриси илә әлагәдар олараг шагирдләри сәмәрәли ишләтмәклә, мүвафиг әјани вәсаитләр һазырламагы да бачармалыдыр.

11. Бу мөвзунун тәдриси үчүн һансы дәрс типләриндән истифадә етмәлидир? Мүәллим бу суалы да тәдрис просесиндә ајдынлашдырмалыдыр.

12. Тәрчүмеји-һалын тәдриси просесиндә дә шагирдләри фәаллашдырмаг мәсәләсинә хүсуси фикир вермәлидир.

13. Шаирин тәрчүмеји-һалы үзрә верәчәји јазы ишләринин истигамәтини мүәјјәнләшдирмәлидир.

14. Тәшкил едәчәји тәнәззөһүн план вә мәгсәдини ајдынлашдырмалыдыр.

15. Бу мөвзунун тәдриси илә әлагәдар синифдәнкәнар ишләрин тәшкилинә хүсуси фикир вермәлидир вә с.

Республикамызын мәктәбләриндә чалышан дил-әдәбијјат мүәллимләринин иш тәчрүбәләрини өјрәнәркән мүәјјәнләшдирдик ки, онларын һамысы шаирин тәрчүмеји-һалыны лајигинчә тәдрис етмәјә сә'ј көстәрирләр. Лакин тәәссүфләр олсун ки, ирәлидә гејд етдијимиз принсип вә тәләбләрә исә ја чох аз диггәт јетирир, јахуд да һеч әмәл етмирләр.

Лакин республикамызын мәктәбләриндә чалышан мүәјјән бачарыглы мүәллимләр дә вардыр ки, онлар шаирин тәрчүмеји-һалыны јүксәк емосионал бир дилдә, мараглы фактлар әсасында данышыр, бу мөвзуну шагирдләрә лазымы дәрәчәдә мәнимсәтмәјә дә наил олурлар. Бә'зән онлар да јухарыдакы принсипләри компакт һалында көтүрмәдикләриндән гаршыја гојдуглары мәгсәдләри арзу вә тәләб олунан, көзләнилән сәвијјәдә һәјата кечирә билмирләр.

Одур ки, биз бурада шаирин тәрчүмеји-һалынын тәдриси илә әлагәдар олараг бә'зи методики мәсәләләрин һәллинә хүсуси фикир вермәјә чалышачағыг.

Мүәллим мүһазирә, јахуд да мүсаһибәјә башламамышдан габаг шагирдләрә шәхсән өзү тәрәфиндән тәртиб олунмуш мүфәссәл бир план тәгдим етмәлидир. Ашағыда планын тәхмини нүмунәсини веририк:

ПЛАН

1. Кириш. (Бурада шаирин әдәбијјат тарихимиздәки мөвгеји гыса шәкилдә сәчијјәләндирилмәлидир. Кириш һәм лаконик бир тәрздә, һәм дә епизодик бир һадисә илә башлаја биләр. Јахшы оларды ки, мүәллим һәмин кириши мәһз епизодик һадисә илә башласын).

2. Низаминин дөврүндә Кәнчәнин сијаси, ичтимаи вә игтисади вәзијјәти.

Scanned with CamScanner

3. Елм вә маарифин инкишафы.
4. Әдәбијјатда дөнүш.
5. Низаминин ушаглыг вә кәнчлик илләри.
6. Низаминин аилә һәјаты.
7. Илк гәләм тәчрүбәләри вә илк бөјүк әсәри («Сирләр хәзинәси»).
8. «Хосров вә Ширин» әсәри.
9. «Лејли вә Мәчнун».
10. «Једди көзәл».
11. «Искәндәрнамә».
12. «Шаирин өлүмү».
13. Бәдии әдәбијјатымызда Низами образы.
14. Нәтичә.

Низаминин һәјатынын тәдрисиндә әсас үсул конкрет тарихи вә әдәби фактлардан, онун әсәрләриндән вә мүасирләринин ше'рләриндән, һаггында јазылмыш бәдии әсәрләрдән мисаллар кәтирмәк әсасында мүәллимин өз чанлы данышығынын башлыча көмәји илә шакирдләрә мувафиг мә'лумат вермәкдән ибарәтдир, буну да гејд етмәлијик ки, һәр һансы план схемасы әсасында Низаминин тәрчүмеји-һалы тәдрис едиләркән шакирдләрә анчаг фактлар вә хронолокијалар өјрәдилмәмәлидир. Мүәллим чалышмалыдыр ки, Низами кими бөјүк сөз сәнәткарыны бүтүн бәшәри кејфијјәтләри илә чанлы инсан кими шакирдләринә тәгдим етсин.

Бу мәгсәдлә дә мүәллим дәрсин ајры-ајры мәрһәләләриндән сәмәрәли истифадә етмәјә хүсуси сә'ј көстәрмәлидир.

МҮӘЛЛИМИН КИРИШ СӨҺБӘТИ

(Мүхтәлиф вариантларда)

I ВАРИАНТ

— Бакынын ән көркәмли вә мәркәзи јерләриндән бириндә Шәрг үслубунда тикилмиш јарашыглы бир бина јерләшир. Бу бинанын вүгарла учалан нахышлы сүтунлары арасында халгымызын фәхри олан ән бөјүк әдәби сималары јан-јана дурурлар:

М. Фүзули, М. П. Вагиф, М. Ф. Ахундов, Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир вә Ч. Чаббарлы...

Инди бир аз сизин гүдси фикринизи,
Ајырырам бу бахчанын хош сәсиндән.
Өз гәлбимдә дујуб да һәр биринизи,
Сөз ачырам Низаминин музејиндән.
Алты һејкәл шөһрәтидир бу бинанын
Һәр биринин өз дөвраны, өз дүнјасы
Санасан ки, ровнәгидир асиманын
Бу сурәтләр аләминин илк мә'насы.

(С. Вурғун).

Онлар елә бил ки, чанлы инсанлардыр. Фәхр вә еһтирамла мүасир Бакымыза, һәјатымыза бахырлар.

Бу бинанын гаршысында кәнчлик мејданчасы узаныр. Һәмин мејданчанын уча бир јериндә исә башга бир әзәмәтли һејкәл вардыр. Бу һејкәл һәм Бакыја, һәм күчәләрдә гајнајан инсан дәнизинә, һәм дә һәмин һејкәлләрә ифтихар һисси илә бахмагдадыр. Бу, азәри халгынын даһи шаири Низами Кәнчәвинин мөһтәшәм һејкәлидир. Шаир вахты илә белә демишдир:

Әкәр јүз илдән сонра десән
һарададыр о?
Һәр бејтимдән сәс кәләр, дејәр
бурдадыр о.

Инди јүз ил јох, 800 илдән артыг бир дөвр кечир. Һәмин һејкәл дә, шаирин охучуларымыз тәрәфиндән севилә-севилә мүталиә едилән әсәрләри дә, онун адына олан күчәләр, парклар да, һәтта бу күнкү дәрсимиз дә дејир ки, о бизимлә бирлә јашајыр вә чалышыр, бизим мүәллимимиздир, бизә ибрәт дәрси верән бөјүк бир мүәллим...

Ону бу дәрәчәдә әзизләјән вә учалдан кејфијјәтләр нәдир? Нә үчүн о бизә бу гәдәр доғма вә әзиздир?

Биз һәмин суалын бир һиссәсини бу күн онун тәрчүмеји-һалынын тәдриси просесиндә ајдынлашдырмаға, өјрәнмәјә чалышачағыг...

Scanned with CamScanner

II ВАРИАНТ

Мүәллим гыса киришлә һәмин мөвзунун шәрһинә башлајыб шаирин һәјатындакы ән мүһүм фактлара тохунараг көстәрмәлидир ки, Азәрбајчанын даһи шаири Низами Кәнчәви дүнја әдәбијјаты тарихиндә хүсуси мөвге тутмагла јанашы, онун јарадычылыгы да орта әср Шәрг, азәри әдәбијјаты вә халгымызын ичтимаи фикир тарихинин ән дәрин вә мараглы мәрһәләләриндән биридир. Низаминин өлмәз әсәрләри, габагчыл идеја вә әмәлләри сүр'әтлә Јахын вә Орта Шәргә јајылараг, бүтүн гоншу вә гардаш халгларын әдәбијјатына, бәдии тәфәккүрүнүн инкишафына хүсуси мүсбәт тә'сир көстәрмиш вә бу е'чазкар тә'сир һамы тәрәфиндән тәгдир олунмушдур.

Илјас Јусиф оглу Низами 1141-чи илдә Азәрбајчанын ән гәдим шәһәрләриндән бири олан Кәнчәдә анадан олмушдур. Шаирин јаздыгына көрә, онун анасы Азәрбајчанда јашајан күрд тајфаларындан биринин башчысынын гызы имиш.

Илјас анасыны хүсуси мәһәббәтлә севермишдир. Ахы, бу күрд гызы она догма азәри дилинин инчәликләрини өјрәтмишдир. Ону бир Илјас кими дүнјаја кәтирмиш, бир Низами Кәнчәви олмаг үчүн бүтүн аналыг зәһмәти вә шәфгәти илә тәрбијәләндирмишдир. Мәһз буна көрә дә, Низами Кәнчәви бу меһрибан анасыны һәмишә хүсуси һөрмәт вә мәһәббәтлә јад етмишдир. Һеч тәсадүфи дејилдир ки, даһи шаир бөјүк бир мәһәббәтдән — «Лејли вә Мәчнун» мәһәббәтиндән данышаркән, ана мәһәббәтиндән дә онунла јанашы бәһс етмәји лазым билмишдир. О, һәмин *ашигләр* һаггында јаздыгы мәшһур дастанынын башлангычында *дүнјаны* вахтсыз тәрк етмиш анасыны да хатырламыш, онун пак вә үлви мәһәббәтини тәрәннүм етмишдир:

Күрд гызы анам да бизи тәрк етди,
Бир ана гәлбијлә дүнјадан кетди.
Нә гәдәр аглајыб јанса да үрәк,
Анама дил верән вармыдыр көрәк?
Чәкмәклә гуртармаз бу дәрди инсан.

Бу кирдаб дәриндир инсан бојундан.
Дашмышдыр әләмин, гәмин касасы...[1].

Низаминин кәнчлик һәјатындан кәтирилмиш бу мараглы фактлар шакирдләрдә ата-анаја дәрин мәһәббәт бәсләмәк, дүзкүн һәјат јолу сечә билмәк ишинә көмәк етмәлидир.

Низами дөнә-дөнә әсәрләриндә гејд етмишдир ки, бүтүн өмрү узуну анчаг Кәнчәдә јашамышдыр. Лакин дәрин вә мүнтәзәм мүталиәси сајәсиндә әксәр өлкәләрин чографи шәраити вә халгларын милли хүсусијјәтләри, адәт-ән'әнәләри илә таныш олмага да мүвәффәг олмушдур.

Бу да она бүтүн елми вә әдәби мә'хәзләрлә таныш олмаг имканы верирди. Бундан әлавә, Низаминин дөврүндә Кәнчәдә чохлу мәшһур алимләр јашајырды. Һәмин алимләрдән кәнчлик илләриндә дәрс алмыш, сонрадан исә онларла јолдашлыг вә достлуг етмишдир. Бундан әлавә о, һәм һәјатдан, һәм халгдан, һәм дә дүнјакөрмүш тәчрүбәли вә биликли гочалардан да чох шеј өјрәниб билијини даһа да дәринләшдирмишдир.

Догма халгынын гәһрәманлыгла долу олан тарихини, зәнкин мәдәнијјәтини үрәкдән севән вәтәнпәрвәр шаир һәлә кәнч јашларындан е'тибарән башга халгларын мәдәнијјәт вә әдәбијјатыны мараг вә һәвәслә өјрәнмишдир. О, гәдим јунан шаирләри вә философларынын, әрәб, фарс, ермәни, јәһуди вә башга халгларын тарихи вә әдәби абидәләрини севә-севә охумуш вә бүтүн бу мәнбәләрдән билик вә мә'луматларла өз әсәрләрини бәзәјәрәк, онлары мәзмунча даһа да зәнкинләшдирмишдир.

Низами јаша долдугча, һәтта гоча чагларында белә мүталиәдән әл чәкмәмиш, һәр әсәрини јаратмаг үчүн јүзләрлә китаб охумуш вә мүхтәлиф әдәби-тарихи мә'хәзләрлә таныш олмушдур:

Дүнјада нә гәдәр китаб вар белә
Чалышыб, әлләшиб кәтирдим әлә,

---

[1] Низами Кәнчәви, «Лејли вә Мәчнун», Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1959, сәһ. 50.

Әрәбчә, дәричә, јери дүшәркән,
Бухари, Тәбәри әсәрләриндән
Охудум, охудум, сонра да вардым,
Һәр кизли хәзнәдән бир дүрр чыхардым.

Низами һәлә кәнч јашларындан сарај шаирләринә, ше'ри мәнсәб вә шөһрәтә сатанлара нифрәт бәсләмиш, онларын чиркин әмәлләрини көрүб, өмрү боју сарај һәјатындан узаг галмагы гәрара алмышдыр.

«Сирләр хәзинәси»ндә сөзүн, сәнәтин мәзијјәтләриндән бәһс ачан шаир, јалтаглыға мејл едән шаирләри белә сатира атәшинә тутмушдур:

Ѻ кәсләр ки, гызылчын өлүб, әлдән кедирләр,
Сөзүнсә сиккәсини гызылла мәһв едирләр...
Бир сөзлә, бу пулпәрәст, күт шаирләр ки, вардыр,
Јүксәк јер тутсалар да, ән алчаг адамлардыр[1].

Низами Кәнчәви 1178-чи илдә илк бөјүк әсәри олан «Сирләр хәзинәси»ни битирмиш вә бу поема аз мүддәт әрзиндә шаирә бөјүк шөһрәт газандырмышдыр.

Мүәллим, шаирин «Лејли вә Мәчнун» поемасынын јаранма тарихиндән шакирдләрә мә'лумат верәркән, һәмин әсәрин мүгәддимәсиндән мүвафиг поетик парчалары әзбәр дедикдә, еффектли нәтичәләр әлдә олунур. Мәсәлән, ашағыдакы ше'р парчасы бу чәһәтдән чох сәчијјәвидир:

«Еј сөз дүнјасына һаким Низами,
Гуллуға мәрһәмсән тут илтичамы...
Бу тәзә кәлинә, чәкәндә зәһмәт,
Фарс, әрәб дилијлә вур она зинәт...
Түрк дили јарамаз шаһ нәслимизә,
Әскиклик кәтирәр түрк дили бизә.
Јүксәк олмалыдыр бизим дилимиз,
Јүксәк јаранмышдыр бизим нәслимиз».[2]

[1] Низами Кәнчәви, «Сирләр хәзинәси», Бакы, Азәрнәшр, 1953, сәһ. 39.

[2] Низами Кәнчәви. «Лејли вә Мәчнун», Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1959, сәһ. 34—35.

Мүәллим шакирдләрә изаһ етмәлидир ки, бу мәктуб өз халгыны вә дилини һәрарәтлә севән бөјүк шаири бәрк гәзәбләндирир, ону чох пис вәзијјәтдә гојур. Доғма дили тәһгир олунан шаир, бир тәрәфдән Ахситан кими өз халгына, өз дилинә јухарыдан ашағы бахан бир һөкмдарын сифариши илә әсәр јаратмаг истәмир, дикәр тәрәфдән исә һөкмдән бојун гачырмаға чүр'әт етмир. Доғрудур, «Лејли вә Мәчнун» мөвзусу Низаминин е'тиразларыны ифадә етмәк үчүн әлверишли иди, лакин дилинин, халгынын тәһгир олунмасы ону сарсыдырды.

Шаир оғлу Мәһәммәдин мәсләһәти илә әсәри јазмағы өһдәсинә көтүрүб, аз бир заманда көзәл мәһәббәт дастаны олан «Лејли вә Мәчнун»у (1188) битирир: сонра «Једди көзәл» поемасы үзәриндә чалышыб 1196-чы илдә һәмин әсәри баша чатдырыр.

Беләликлә, мүәллим шаирин һәјатыны дәрин, елми әсаслара истинад етмәклә мараглы һадисәләр фонунда тәдрис етмәлидир. Белә ки, һәр бир јазычынын тәрчүмеји-һалы өзүнә мәхсус кејфијјәт вә мәзијјәтләрә маликдир. Бу һагда В. Г. Белински јазыр ки, даһи шәхсијјәтин һәјатына бахыш (тамаша) һәмишә көзәл бахыш демәкдир: бу, инсан гәлбини чошдурур, һәјәчанландырыр, онда фәалијјәтә мараг вә һәвәс ојадыр.

Мә'лумдур ки, кәнчлик илләриндә үрәкләр тәкчә бәдии гида тәләб етмир, һәм дә көзәл нүмунәләр, агыллы инсанларын шәхси нүмунәси илә бағлы олан әмәлләри дујмалары тәләб олунур.

Үмумијјәтлә, һәр бир әдәбијјат мүәллими јазычыларын тәрчүмеји-һалынын тәдриси просесиндә ибрәтли вә мә'налы һәјат јоллары кечмиш, өз шәхсијјәтиндә чанлы вә мараглы нүмунәјә чеврилмиш ајры-ајры тарихи-әдәби шәхсијјәтләрин бир нөв анчаг онларын өзләринә хас олан һәјати фактлары шакирдләринә чатдырмаға сә'ј көстәрмәлидир.

Scanned with CamScanner

ФИРИДУНБӘЈ КӨЧӘРЛИНИН ПУБЛИСИСТИК ФӘАЛИЈЈӘТИ ҺАГГЫНДА

С. ӘЗИМОВА

М. Ф. Ахундов адына АПДИ-нин мүәллими.

Чәмијјәтә кәскин тә'сир васитәси олан публисистика мүбаризә руһу е'тибары илә чох дәрин вә долғун мәзмуна маликдир. Белә публисистик әсәрләрин мүәллифләри, өз е'тигадларыны гызғын сурәтдә мүдафиә етмәклә, рәгибләринә (әлејһдарларына) гаршы кәскин чыхышларла һүчума кечир вә чәмијјәт гаршысында дуран вәзифәләри һәлл етмәк үчүн өз һәмфикирләрини бирләшдирмәјә бөјүк сә'ј көстәрирләр. Публисистик әсәр мүһакимәләр шәклиндә гурулур, охучу вә ја динләјичиләрин аглына мүрачиәт едәрәк, онлары мәнтиги сурәтдә бу вә ја дикәр фикрин долғунлуғуна инандырмаға чалышыр. Мүтәрәгги публисистика, һәр шејдән әввәл, елми нәтичәләрдән чыхыш едир; о, һәр бир факт вә ја һадисәни чәмијјәтин инкишафына көмәк етмәси, јахуд әксинә, онун инкишафыны ләнкитмәјә сәбәб *олмасы* нөгтеји-нәзәриндән гијмәтләндирир. Елә *буна көрәдир* ки, публисистиканын ән көзәл нүмунәләри гүввәтли әсәрләр гәдәр дәјәрлидир; белә әсәрләр бизә әһәмијјәтли ичтимаи мәсәләләри кениш тәһлил етмәклә, *дәрин нәзәри* үмумиләшдирмәләр вә марағлы нәтичәләр чыхармаға көмәк едир.

Әсил публисистика һәмишә бәдии әдәбијјатын јолдашы, көмәкчиси олмушдур. Һәтта мүәјјән дөврләрдә, ичтимаи сијаси мәсәләләрлә әлагәдар олараг јазычыларымызын бәдии јарадычылығында публисистикаја мејл, публисист руһ хејли гүввәтләнмиш, кичик ше'рләрдән башламыш бөјүк романлара гәдәр, публисист нәфәслә јсинмиш бәдии әсәрләр мејдана чыхмышдыр.

Публисистика — инсан һаггында сөһбәтдир. Бу инсан, бәдии әдәбијјатдакы инсандан *даһа конкретдир*, чох вахт һәтта охучунун шәхсән танышыдыр.

Тезликлә өз һәллини тәләб едән чари һәјатын мүәјјән бир мәсәләси публисистик нитг үчүн мөвзу ола биләр. Буна көрә публисистик нитгдә адәтән мүһакимә ашағыдакы әсас һиссәләрә бөлүнүр: 1) мүзакирә олунан мәсәләнин маһијјәти вә онун зәрурилији, 2) шәраитин гијмәтләндирилмәси вә һәмин мәсәләни һәлл етмәк үчүн мүмкүн олан јоллар, 3) бунлары һәјата кечирмәк мәгсәди илә вериләчәк көстәришләр.

Азәрбајчанда публисистик әсәрләрин јајылмасы әсасән XIX әсрин икинчи јарысындан ортаја чыхмаға башламышдыр. Биз бунун илк долғун вә мәзмунлу нүмунәләрини бөјүк мүтәфәккир јазычымыз М. Ф. Ахундовун Шәрг истибдады вә ислам хурафаты әлејһинә јаздығы «Кәмалүддөвлә мәктублары»нда, онун әдәби-тәнгиди вә публисистик мәгаләләриндә көрүрүк. М. Ф. Ахундов истәр бәдии јарадычылығында вә истәрсә тәнгиди-публисистик әсәрләриндә өзүнүн зәһмәткеш халг күтләсинә олан дәрин мәһәббәтини ифадә едир. О заманлар Азәрбајчанда әдәби-тәнгид жанры вә публисистика чох јени олдуғундан вә әдәбијјатымызда бу саһәдә илк аддымлары М. Ф. Ахундов атдығындан онун бу гијмәтли әсәрләри үмумијјәтлә мәктуб шәклиндә јазылмыш вә бу күнә гәдәр мүһафизә едилмишдир. Һәмин материаллар М. Ф. Ахундовун гүввәтли бир драматург, насир, шаир, философ олдуғуну көстәрмәклә бәрабәр, ејни заманда мәдәнијјәт тарихимиздә онун *илк* тәнгидчи вә публисист кими чыхыш етдијини дә билдирир.

Бөјүк рус алими вә тәнгидчиси Н. Г. Чернышевски кими, *М. Ф. Ахундов* да өз әдәби тәнгиди вә публисистик мәгаләләри *илә* инсан һәјатынын јахшылашмасына, хошбәхт һәјат гурмаг ишинә көмәк етмәјә чалышмышдыр.

Азәрбајчанда публисистиканын инкишаф етдирилмәси XIX әсрин икинчи јарысында илк гәзет вә журналларын нәшри илә дә чох әлагәдардыр. Мәсәлән, 1875-чи ил ијулун 22-дә нәшр олунмаға башламыш «Әкинчи» адлы илк азәри гәзетинин баниси вә редактору Һ. М. Зәрдабинин дә Азәрбајчан публисистикасы тарихиндә чох көркәмли вә сәмәрәли фәалијјәти олмушдур.

1883-чү илдә тәрәггипәрвәр вә ачыгфикирли зијалы олан Чәлаләддин Үнсизадәнин редактәси илә Тифлис шәһәриндә «Кәшкүл» адлы гәзет вә һәмин сәрлөвһә илә ајлыг әдәби-сијаси журнал нәшр олунмаға башлајыр. «Кәшкүл» азәри мәтбуатында тәрәггипәрвәр бир чәбһә тутмуш «Әкинчи» гәзети кими, демократик руһда публисистик мәгаләләр дәрч етмиш-

дир. «Кәшкүл» 1883-чү илдән 1893-чү илә гәдәр нәшр едилмишдир.

1903-чү илдә көркәмли алим вә јазычымыз Мәммәдаға Шаһтахтински Тифлисдә «Шәрги-рус» адлы гәзет нәшр етмәјә башлајыр. Һәмин гәзетин сәһифәләриндә елә биринчи нөмрәдән бир сыра мүһүм мәдәни вә ичтимаи мәсәләләрә даир мәгаләләр дәрч едилир.

Чәлил Мәммәдгулузадә 1906- илдән нәшр етдирмәјә башладығы «Молла Нәсрәддин» журналында: бәј, хан, мүлкәдар, руһани, тачир вә с. бунлар кими мүртәче үнсүрләрин чиркин һәрәкәтләрини өзүнә мәхсус кәскин бир үслубла тәнгид атәшинә тутурду. О, кәндлиләрин, зәһмәткеш күтләләрин ағыр, дөзүлмәз вәзијјәтини ачыб көстәрмәклә, онлары бу чәтин јашајышдан хилас етмәјә чалышырды. О заманлар чар Русијасынын тәзјиги нәтичәсиндә мәтбуат чох мәһдуд олдуғундан, публисистика ән чох тәнгиди мәгаләләр шәклиндән истифадә едәрәк, ичтимаи гурулушда олан ејбәчәрликләри көстәрмәјә чалышыр вә бу јолла да ингилаби идејалары әмәкчи халг арасында јајырды.

1905-чи ил ингилабы мәһкум милләтләрә мүәјјән дәрәчәдә нәфәс алмаг фүрсәти вердијиндән, Азәрбајчанда да милли мәтбуатын јарадылмасына сәбәб олду. Бизим габагчыл зијалыларымыз мәтбуат сәһифәләриндә күнүн ән зәрури мәсәләләринә даир мәгаләләр јазыр вә өз кәскин чыхышлары илә әмәкчи күтләләрин мәнафејини мүдафиә етмәјә чалышырдылар. Бу заман көркәмли ичтимаи хадим Нәриман Нәриманов «Нәр» имзасы илә, бөјүк бәстәкар Үзејир Һачыбәјов «Фланкәс» имзасы илә, алим вә тәдгигатчы Фәрһад Ағазадә «Шәргли» имзасы илә вә онларла габагчыл зијалыларымыз өз публисист мәгалә вә китаблары илә халгын көзүнү ачыр вә онлары мәдәни кериликдән хилас етмәјә чалышырдылар.

Әдәбијјат вә мәдәнијјәт тарихимиздә онларча јазычы вә тәдгигатчыны нүмунә көстәрмәк олар ки, онлар өз әсас јарадычылыглары илә публисист јарадычылығы паралел шәкилдә инкишаф етдирмишләр.

Фиридунбәј Көчәрли дә мүәллимлик вә әдәбијјатшүнаслыгла јанашы, ардычыл сурәтдә публисист јарадычылыгла мәшғул олмушдур.

XX әсрин көркәмли әдәбијјатшүнас алими вә педагогу Фиридунбәј Көчәрлинин јарадычылыг фәалијјәти олдугча зәнкин вә рәнкарәнкдир. О, әдәбијјат вә тә'лим-тәрбијә кими кениш вә чохчәһәтли мәсәләләрлә бәрабәр, ичтимаи-сијаси

мөвзулара даир јазан гүввәтли бир јазычы вә мүһәррир олмушдур. Онун мүхтәлиф илләрдә јаздығы публисистик мәгаләләр өз дөврүнүн ичтимаи-сијаси һәјатынын мүхтәлиф саһәләрини әһатә едир.

Фиридунбәј Көчәрли публисистик мәгаләләриндә: ичтимаи бәрабәрсизлији, милли зүлмү, мәһкум синифләрин мәһрумијјәт ичәрисиндә јашамасыны, чар мә'мурларынын, јерли һакимләрин, руһаниләрин азғынлығыны, гадын һүгугсузлуғуну кәскин тәнгид етмишдир. О, ејни заманда маариф вә мәдәнијјәт, дил вә әлифба, тарих вә педагокика мәсәләләринә даир чох гијмәтли фикирләр ирәли сүрмүшдүр. Ф. Көчәрли аловлу бир мәдәнијјәт хадими кими, һәмишә өз вәтәни вә халгынын талеји үчүн дүшүнмүшдүр; бу бөјүк мәһәббәти онун бүтүн әсәрләриндә көрмәк вә дујмаг мүмкүндүр. Онун бүтүн зәрури мәсәләләрә даир јазмасы, актуал мәсәләләрә өз мүнасибәтини билдирмәси, Бакы вә Тифлисдә чыхан мүхтәлиф гәзетләрдә мүнтәзәм олараг, мәгаләләрлә чыхыш етмәси, мүәјјән бир мәгсәд дашыјырды; бу да өз халгынын тәрәггисинә, маарифләнмәсинә, мәдәни инкишафына көмәк етмәк мәгсәди иди.

Фиридунбәј Көчәрли 1880-чы илләрдән башлајараг, Бакы вә Тифлисдә нәшр олунан гәзет вә журналларда әмәкдашлыг едир, бә'зән дә Русијанын шәһәрләриндә чыхан мәтбуат органларына да мәгаләләр көстәрирди. Бунлара мисал олмаг үчүн: «Каспи», «Новоје обозренијe», «Тифлисски листок», «Закавказје», «Кавказ», «Отголоски», «Правда», «Петроградские ведомости», «Голос Кавказа», «Республика» адланан вә рус дилиндә чап олунан гәзетләри вә «Тәрчүман», «Кәшкүл», «Шәрги-рус», «Һәјат», «Иршад», «Тәрәгги», «Молла Нәсрәддин», «Дәбистан», «Рәһбәр», «Мәктәб», «Һагг јолу», «Сәда», «Игбал», «Јени игбал», «Өврагы нәфисә кими гәзет вә журналлары көстәрмәк олар[1].

Ф. Көчәрли 1906-чы ил ијулун 17-дә болшевик гәзети олан «Дә'вәт»ин 13-чү нөмрәсиндә дә «Идарәјә мәктуб» адлы мәгалә илә чыхыш едәрәк, чаризмин халглар арасында тәфригә салмаг сијасәтинә гаршы чыхмышды.

Ф. Көчәрли публисистикасынын башлыча мөвзусу халглар достлуғу олмушдур. О, һәмишә халглар арасында мәдәни, әдәби әлагәләрин јајылмасына сә'ј етмиш, өз вәтәндашлары-

[1] Бах. Ф. Көчәрли, Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1963, сәһ. 5.

ны башга халгларын наилијјәтләриндән истифадә етмәјә чағырмыш, һәмин халгларын мүвәффәгијјәтләрини һәвәслә тәблиг етмишдир.

Ф. Ҝөчәрлинин публисистикасында кәндли мәсәләси дә әһәмијјәтли јерләрдән бирини тутур. Буну Ҝөчәрлинин 1906—1908-чи илләрдә «Тәрәгги» вә «Иршад» кими гәзетләрдә јаздығы мәгаләләрдә (мәсәлән, «Тәкбујнузлу өкүз» адлы мәгаләдә) ајдын көрмәк олур.

Ф. Ҝөчәрлинин публисистик фәалијјәтиндә халгы маарифләндирмәк, мәдәниләшдирмәк мәсәләләри әсас јер тутур. О, бүтүн ичтимаи бәлаларын сәбәбини авамлыгда, елмсизликдә көрүр вә халгы чәһаләтдән хилас етмәк үчүн ону маарифләндирмәји гаршысында бир мәгсәд, бир идеал гојмушду. Ҝөчәрли мүәллимләри «мәктәбин чаны... чамаатын чырағы» адландырырды. О, азәри халгынын ојанмасыны, ничатыны јалныз маарифләндирмәкдә, мәдәниләшдирмәкдә көрүрдү. Бүтүн бунларла бирликдә Ф. Ҝөчәрли өз публисистикасында ејни заманда, руһаниләри, мөвһуматы, көһнә тәһсил системини (моллахана вә мәдрәсәләри) дә ифша етмишдир. О, һәлә кәнч икән, 1886-чы илдә, Исмајыл Гаспиринскинин Крымда нәшр етдирдији «Тәрчүман» гәзетиндә Ирәван үләмаларыны тәнгид едир вә көстәрир ки, руһаниләр о гәдәр чәһаләтә гапылыблар ки, һәтта «Тәрчүман» гәзетинин (онун редактору күја сүнни мәзһәб олдуғу үчүн) охумағы халга јасаг едирләр.

Ф. Ҝөчәрли 1907-чи ил мартын 27-дә «Закавказје» гәзетиндә нәшр етдирдији «Какие науки нужны мусулманам?» сәрлөвһәли мәгаләсиндә дүнјәви елмләрин өјрәнилмәси әлејһинә чыхан руһаниләри, онларын мүртәче нөгтеји-нәзәрләрини кәскин тәнгид атәшинә тутмушдур. Ҝөчәрли бу мәгаләсиндә гејд едирди ки, ахундлар (мәсәлән, ахунд Әбу Тураб) дүнјәви елмләри — «шејтанын әмәлләри» адландырыр вә икиүзлүлүк көстәрәрәк өзүнү «милләт хадими» һесаб едир.

Ф. Ҝөчәрлинин публисистик фәалијјәти вә онун мөвзу даирәси чох чәһәтлидир. О, Азәрбајчанда мааариф-мәдәнијјәт, тә'лим-тәрбијә, гадын азадлығы мәсәләләринә һәср олунмуш мәгаләләри илә јанашы, көһнәлији, мөвһуматы, руһанилији тәнгид едән бир чох публисистик мәгаләләрин мүәллифи олмушдур. Ф. Ҝөчәрли јалныз көркәмли бир әдәбијјатшүнас кими дејил, һәм дә гүввәтли бир публисист јазычы кими дә өзүнә бөјүк мөвге тутмушдур.

Ф. Ҝөчәрли публисистикасынын мөвзу даирәси чох кениш иди. Онун мәгаләләриндә: мәктәб, маариф, мәдәнијјәт, ана дили, мүәллим, дәрслик, мәтбуат мәсәләләри кими дөврү үчүн чох актуал олан саһәләр әһатә олунмушдур. Бунлара мисал олмаг үчүн: Ҝечәрлинин 1903-чү илдә јаздығы «Азәрбајчан әдәбијјаты» адлы кениш мәгаләсиндә: азәри дили, мәктәб, дәрслик, әрәб әлифбасынын чәтинлији, көркәмли мүәллимләримиз һаггында чох гијмәтли фикирләр ирәли сүрүлмүшдүр. Јенә дә 1903-чү илдә Мәммәдаға Шаһтахтинскинин редаксијасы илә нәшрә башлајан «Шәрги-рус» гәзетинин чап олунмасы мүнасибәти илә «Һөрмәтли «Шәрги-рус» рузнамәсинә бир нечә сөзләр» адлы мәгаләси, јахуд «Мүсәлман мүәллимләринин Һүммәти» адлы мәгаләси; 1904-чү илдә јаздығы «Вәтән дили» дәрслији һаггында чәнаб Ширванскинин рә'ји мүнасибәтилә» адлы мәгалә; 1911-чи илдә јаздығы «Һәјата дә'вәт»; Күрчүстанынын көркәмли педагогу һаггында 1912-чи илдә јаздығы «Јаков Семјонович Гогебашвили» адлы мәгалә; јенә һәмин илдә јаздығы «Солтан Мәчид Гәнизадә» сәрлөвһәли мәгалә; 1913-чү илдә јаздығы «Ана дили» адлы мәгалә; 1915-чи илдә јаздығы «Дост вә мүәллим Н. О. Ломоуринин хатирәси» адлы мәгалә вә бунлар кими онларла мәгаләни көстәрмәк олар.

Ф. Ҝөчәрлинин публисистикасы әсримизин әввәлләриндә Азәрбајчанын ичтимаи-сијаси, мәдәни-маариф вә әдәби вәзијјәтини тәдгиг едиб өјрәнмәк үчүн көзәл мәнбә вә мә'хәз ола биләр. Чүнки онун публисистик фәалијјәтинин мөвзу даирәси чох кениш вә олдугча рәнкарәнкдир.

Фиридунбәј Ҝөчәрлинин публисистик әсәрләринин идеја хәттини — вәтән вә халгыны севмәк, халглар арасында гардашлыг вә достлуг јаратмаг, азадлыг уғрунда мүбаризә, азәри халгынын мәдәни-маариф чәһәтдән инкишаф етдирилмәси уғрунда мүбаризә вә с. бу кими мәсәләләр тәшкил едир.

Фиридунбәј Ҝөчәрлинин публисистикасы өз бәдии кејфијјәти, сијаси кәскинлији вә мүбаризлији, ичтимаи дәјәри е'тибары илә дөврү үчүн бөјүк әһәмијјәтә малик олмушдур. Онун гүввәтли гәләми, зәнкин үслубу азәри публисистикасы хәзинәсинә бир чох әлавәләр етмиш, ону хејли зәнкинләшдирмишдир.

Scanned with CamScanner

X СИНФИН ӘДӘБИЈЈАТ ПРОГРАМЫ

һәфтәдә 3 саат — чәми 105 саат

СОВЕТ ӘДӘБИЈЈАТЫ

Кириш (2 саат)

Русијада азадлыг һәрәкатынын јени, пролетар ингилабы дөврү. Бу заман Максим Горкинин сосиалист реализминин баниси кими мејдана чыхмасы вә мүтәрәгги әдәбијјатын инкишафына рәһбәрлик етмәси.

В. И. Ленинин классик ирсә јијәләнмәк вә әдәбијјатын партијалылыгы һаггында фикирләринин һәјата кечирилмәси.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы вә совет әдәбијјатынын јаранмасы. Совет әдәбијјаты чохмилләтли бир әдәбијјатдыр. Сосиалист реализми совет әдәбијјатынын методу кими.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Әдәбијјатын партијалылыгы.

1917—1930-чу илләрдә азәри совет әдәбијјаты 2 саат

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы вә Азәрбајчанда Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризә. Ингилабын әдәбијјата тә'сири. Ингилаби мәтбуатын вә реалист әдәбијјатын гүввәтләнмәси.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гурулмасы вә мүтәрәгги јазычыларын јени гурулушу рәғбәтлә гаршыламасы.

Партијанын әдәбијјат вә јазычылара гајғыкеш мүнасибәти. РК(б)П Мәркәзи Комитәсинин «Бәдии әдәбијјат саһәсиндә партијанын сијасәти һаггында» гәрары (1925) вә онун әһәмијјәти, С. С. Ахундов, Ә. Һагвердијев, Ч. Мәммәдгулузадә, М. С. Ордубади, А. Шаиг, Ч. Чаббарлы кими јазычыларын фәаллашмасы вә совет һәјатынын әкс етдирән әсәрләр јазмасы.

Кәнч јазычыларын јетишмәси. «Гызыл гәләмләр иттифагы» әсасында «Азәрбајчан Пролетар Јазычылары Чәмијјәти»нин јаранмасы. Кәнч совет јазычыларынын (С. Рүстәм, С. Вурғун, Ә. Әбүлһәсән, М. Мүшфиг, М. Раһим, Р. Рза вә башгаларынын) илк әсәрләринин мејдана чыхмасы.

Ч. Чаббарлы. «Алмаз», «1905-чи илдә» (10 саат)

Әлавә оху үчүн: «Од кәлини», «Огтај Елоғлу», «Гыз галасы».

Ч. Чаббарлынын һәјаты вә јарадычылығы һаггында мә'лумат. Ингилабдан әввәлки јарадычылығы: сатирик ше'рләри, һекајә вә пјесләри. Бу әсәрләрдә буржуа әхлагынын тәнгиди. «Ајдын» вә «Огтај Елоғлу» пјесләриндә бу тәнгидин күчләнмәси. «Од кәлини» әсәриндә тарихи һадисәләрә мүнасибәт. Феодализмин вә динләрин тәнгиди.

Ч. Чаббарлы јарадычылығында гадын азадлығы мәсәләси вә «Севил» пјеси. Чаббарлы мөвзулары мусигидә вә кинода. «Јашар» пјесиндә коллективләшмә дөврүнүн кәркин ичтимаи вәзијјәтинин тәсвири.

«Алмаз». Әсәрдә јени гурулуш уғрунда шүурлу мүбаризә мәсәләси. Ичтимаи конфликтләрин кәркинлији, синфи мәнафеләрин тоггушмасы, көһнә хүсусијјәтчи кәндли сурәтләри (Һачы Әһмәд, Ибад вә с.). Совет һуманизмини тәмсил едән гәһрәман (Алмаз). Мешшанлығын сатирик тәнгиди (Мирзә Сәмәндәр, Шәриф). «Алмаз» пјесиндә сосиалист реализми.

«1905-чи илдә». 1905-чи ил ингилабы дөврүндә Азәрбајчанда мејдана чыхан кәскин сијаси конфликтләри реалистчәсинә әкс етдирән бир драм кими. Чаризмин Һаким милләтчилик сијасәтини тәмсил едән кенерал-губернатор сурәти. Бакы капиталистләринин (Саламов, Ағамов) әксингилаби фәалијјәтинин ифшасы. Ингилабчы сурәтләр (Ејваз, Володин). Халглар достлуғу идејасынын тәрәннүмү. Ермәни вә азәриләрин достлуғуну ифадә едән бәдии сурәтләр (Аллаһверди вә Имамверди, Бахшы вә Сона).

Нитг васитәсилә типләрин сәчијјәләндирилмәси. Ч. Чаббарлынын јумору.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Драм әсәрләриндән конфликт һаггында мә'луматы дәринләшдирмәк вә кенишләндирмәк. Сурәтләрин фәрди дил вә ифадә хүсусијјәтләри.

С. Рүстәм. «Әләмдән нәш'әјә», «Ана вә почталјон», «Чәнуб ше'рләри»ндән — «Тәбризим». (6 саат)

Әлавә оху үчүн: «Гачаг Нәби».

Scanned with CamScanner

Шаирин һәјаты вә јарадычылығы һаггында мә'лумат. Илк лирик ше'рләриндә јени һәјатын јени һисс вә фикирләринин тәрәннүмү. Әсәрләриндә сосиалист ингилабы, вәтән дахили мүһарибәси, комсомол мөвзусу. Лирикасында ичтимаи-сијаси кәскинлик, мүасирлик. Шаир Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә С. Рүстәмин драматуркијасы.

«Әләмдән нәш'әјә» китабында топланан лирик ше'рләрин әсас хүсусијјәти: сосиалист ингилабынын гәләбәси илә әлагәдар олараг ше'рдә мүасирлик вә никбинлик әһвал-руһијјәсинин гүввәтләнмәси. Јени һәјатын кәтирдији севинч. «Әләмдән нәш'әјә» ше'ринин тәһлили.

«Ана вә почталјон» Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүнү әкс етдирән бир әсәр кими. «Ана вә почталјон» сүжетли лирика нүмунәси кими. Ана илә почталјон сурәтләри. Ананын јүксәк мә'нәви аләминин бәдии ифадәси. Ше'рдә сүжетин инкишафы.

«Чәнуб ше'рләри» силсиләсиндән олан «Тәбризим» ше'риндә Вәтән мәһәббәти мөвзусу. Ше'рдәки дәрин лиризм, сәмимијјәт вә садәлик.

С. Рүстәм ше'ринин идеја-бәдии хүсусијјәтләри, мөвзу актуаллығы, мүасирлик вә с. Шаирин совет әдәбијјатындакы јери.

Ә д ә б и ј ј а т н ә з ә р и ј ј ә с и. Лирика вә онун нөвләри. Сүжетли лирика, сијаси лирика һаггында мә'луматы дәринләшдирмәк вә кенишләндирмәк.

Һүсеји Чавид. «Хәјјам», «Азәр» поемасындан «Үсјан», «Нил јаврусу», «Көмүр мә'дәниндә» парчалары (6 саат)

Һ. Чавидин һәјаты вә јарадычылығы һаггында гыса мә'лумат. Лирикасы. Драматуркијасынын әсас мотивләри. «Сәјаввуш» драмында халг һәрәкатынын тәсвири.

«Хәјјам» драмында мүтәфәккир шаир сурәти. Әсәрдә дини фанатизмә, руһанилијә, феодал зүлмүнә дәрин нифрәт Кәндли үсјанынын рәһбәри Јусиф сурәти. «Хәјјам драмында мәһәббәт. Хәјјам вә Севда.

«Азәр» поемасында мүасир һәјатын кениш тәсвири, һадисәләрә јүксәк вә мүтәрәгги мөвгедән бахыш. Сосиалист ингилабыны, Совет һакимијјәтини тәсдиг вә тәрәннүм.

«Үсјан»да мәдәни ингилаб тәдбирләрини, чадранын атылмасыны, мәктәб вә китабханалар ачылмасыны тәсдиг, кәнчлији, јенилији мүдафиә, көһнәлијә, мөвһумата нифрәт.

«Нил јаврусу»нда мүстәмләкәчиләрә нифрәт, өз халгынын азадлығы уғрунда мүбаризә едән мисирли рәнчбәрә, Мисир гызы Шәмсајә дәрин рәғбәт.

«Көмүр мә'дәниндә» харичдә шиддәтли сурәтдә истисмар олунан, капиталистләрә нифрәт бәсләјән фәһләләрин тәсвири. Поеманын гурулушу.

1930—1945-чи илләрдә әдәбијјат (2 саат)

«Әдәби-бәдии тәшкилатларын јенидән гурулмасы һаггында» ҮИК(б)П МК-нын 23 апрел 1932-чи ил тарихли гәрары вә онун совет әдәбијјатынын инкишафында ролу. Совет јазычыларынын I Үмумиттифаг гурултајы. Азәри совет әдәбијјатынын инкишафында јени мәрһәлә. Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризәјә вә коллективләшмә дөврүнә һәср едилмиш романларын јаранмасы.

Драматуркијада Ҹ. Чаббарлы ән'әнәләринин давамы: «Һәјат», «Вагиф» вә «Гачаг Нәби» драмлары.

Әдәбијјатда вәтәнпәрвәрлик мотивләринин гүввәтләнмәси. Халгын тарихи кечмишинә марағын артмасы.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси вә әдәбијјатын гаршысында дуран јени вәзифәләр. Антифашизм вә һуманизм идејаларынын тәблиғи.

С. Вурғун. «Вагиф», «Муған», «Зәнчинин арзулары» (10 саат)

Ә л а в ә о х у ү ч ү н: «Комсомол поемасы», «Ајкүн».

С. Вурғунун һәјаты вә јарадычылығы һаггында гыса мә'лумат. Лирик ше'рләри, поемалары, драм әсәрләри. С. Вурғунун әдәби-ичтимаи фәалијјәти.

«Вагиф». Драмда XVIII әср Азәрбајчанын мүһүм ичтимаи-сијаси һадисәләринин тәсвири. Вагиф—шаир, дипломат вә халг гәһрәманы кими. Шаир вә сарај мүһити. Драмда харичи ишғалчылара гаршы мүбаризә мөвзусу. Гачар сурәти. Вагиф вә Видади сурәтләри. Халг нүмајәндәләринин тәсвири (Елдар, Күрд Муса вә с.).

С. Вурғун драматуркијасынын әсас хүсусијјәтләри (ичтимаи вә шәхси еһтирасларын вәһдәти, драматик конфликтин әсасыны тәшкил едән идејаларын тоггушмасы, ше'рин бәдии тә'сир гүввәти, афористик дил).

«Муған» поемасында гуручулуг ишләринин поетик тәсвири. Вәтән торпағыны көзәлләшдирән әмәк адамларыны

тәрәннүм. Әмәјин инсан характерини дәјишдирән гүввәси. Сарван вә Манја сурәтләри.

Поемада вәтән мәһәббәтинин бәдии ифадәси.

«Зәнчинин арзулары». С. Вургун јарадычылығында бејнәлхалг мөвзу, империализмин ифшасы. Поеманын јарадылмасы сәбәбләри. Зәнчи—әсримизин јени гәһрәманы кими. Поемада сијаси кәскинлик. Әсәрин бәдии вә ичтимаи әһәмијјәти.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Тарихи драм һаггында мә'луматы дәринләшдирмәк. Поема вә онун хүсусијјәтләри.

М. С. Ордубади. «Думанлы Тәбриз» (6 саат)

М. С. Ордубадинин һәјат вә јарадычылығы һаггында гыса мә'лумат. Шер'ләринин әсас мөвзусу. Тарихи романлары.

«Думанлы Тәбриз». Романда 1907—1911-чи илләрдә Чәнуби Азәрбајчанда баш вермиш халг азадлыг һәрәкатынын тәсвири. Ингилаби һәрәкатда иштирак едән гүввәләрин мүрәккәб тәркиби. Романда әсас гәһрәман Сәттарханын гүввәтли вә зәиф чәһәтләри. Мисс Һанна вә Әбүлһәсән сурәтләри. Романын гурулушу. Романда мачәрачылыг үнсүрләри.

А. Шаиг. «Араз» (4 саат)

А. Шаигин һәјаты, бәдии јарадычылығы вә педагожи фәалијјәти һаггында гыса мә'лумат. Ушаг ше'рләри, һекајәләри вә пјесләри.

«Араз» романында Бакы фәһлә һәрәкатынын илк дөврүндә баш верән ичтимаи-сијаси һадисәләр. Ингилаби фикрин шүурлара тә'сири. Романда капиталист вә фәһлә аиләләринин тәсвири. Капиталист Асланбәј нәслинин мадди вә мә'нәви сүгуту.

Араз сурәти. Онун инкишаф јолу. Аразын мүхтәлиф милләтләрдән олан ингилабчы фәһлә достлары. Романда ингилаби һәрәкатын сарсылмазлығы идејасы.

Романын композисијасы, бәдии хүсусијјәтләри вә дили.

С. Рәһимов. «Мehман» (6 саат)

Әлавә оху үчүн: «Медалјон».

С. Рәһимовун јарадычылығы һаггында гыса мә'лумат. Роман вә повестләринин әсас мөвзусу. «Медалјон» повестиндә бејнәлмиләлчилик вә вәтәнпәрвәрлик идејасы.

«Меһман» дузлук, мә'нәви тәмизлик һаггында повестдир. Меһман сурәти. Меһманы эһатә едән вә она тә'сир көстәрән мүсбәт вә мәнфи гүввәләр.

С. Рәһимовун јарадычылығында епик тәсвирә мејл. Јазычынын дили.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Сосиалист реализми әсасында јаранан әсәрләрдә фәрди үслуб хүсусијјәтләри.

М. Раһим. «Ленинград көјләриндә» (4 саат)

Әлавә оху үчүн: «Өлмәз гәһрәман».

Шаирин јарадычылығы һаггында гыса мә'лумат. Лирик ше'рләриндә һәјатын көзәллијини тәрәннүм мотивләри. Поемаларында мүһүм ичтимаи һадисәләрин вә тарихи шәхсијјәтләрин тәсвири. М. Раһим Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә.

«Ленинград көјләриндә» поемасында Бөјүк Вәтән мүһарибәси сәһнәләринин тәсвири. Совет халгынын вәтәнпәрвәрлији. Вәтән уғрунда мүбаризәдә халглар достлуғунун мөһкәмләнмәси. Һүсејнбала вә Алексеј сурәтләри. Поеманын бәдии хүсусијјәтләри (шаирин һадисәләрә мүдахиләси, сурәтләрин тәсвириндәки пријомлар, дөјүшдә дәјишән инсан характеринин тәсвири вә с.).

М. Һүсејн. «Абшерон» (6 саат)

Әлавә оху үчүн: «Сәһәр».

Јазычынын һәјаты вә јарадычылығы һаггында мә'лумат. Илк әсәрләриндә ингилаби һәрәкатын ин'икасы. Әсас һекајәләри, романлары вә пјесләри. Тәнгид вә публисист мәгаләләри.

«Абшерон» романында јени нефт јатагларынын истисмары уғрунда мүбаризә мөвзусу. Әсәрин әсас конфликти вә онун һәјатилији. Көһнә вә тәчрүбәли фәһләләрин тәрбијәви ролунун көстәрилмәси. Уста Рамазан сурәти. Таһир сурәти. Таһирин характеринин инкишафы. Кәнч нефтчиләр нәслинин мүсбәт кејфијјәтләри.

Романын совет нәсринин инкишафындакы әһәмијјәти.

Әдәбијјат нәзәријјәси. Һекајә, повест, очерк вә роман һаггында верилән мә'луматын дәринләшдирилмәси.

1950—1960-чы илләрдә әдәбијјат (3 саат)

Scanned with CamScanner

Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонракы дөврдә азәри әдәбијјатынын инкишафы. Нәсрдә («Мүһарибә», «Сачлы», «Сәһәр», «Сөјүдлү арх», «Көләчәк күн», «Шимал күләји» вә с.) ше'рдә Б. Ваһабзадәнин, Н. Хәзринин, Ә. Чәмилин, О. Сарывәллинин вә б. әсәрләриндә) вә драматуркијада («Баһар сулары», «Кәндчи гызы», «Јалан», «Алов» вә с.) ичтимаи зиддијјәтләрин дәриндән тәсвири.

Совет халглары әдәбијјатларынын гаршылыглы әлагәсинин кенишләнмәси. Бәдии әдәбијјатын ичтимаи һәјатда фәал иштиракы.

Р. Рза. «Ленин» (4 саат)

Ә л а в ә о х у ү ч ү н: «Дујғулар... дүшүнчәләр».

Рәсул Рзанын јарадычылығы һаггында гыса мә'лумат. «Болшевик јазы» илә башлајан поезијасында сијаси фикри истигамәт. Поемалары вә пјесләри.

«Ленин» поемасында В. И. Ленин сурәти. Партија илә, рәһбәрлә халгын бирлији идејасы. Ленин фикринин вә ишинин өлмәзлији. Поеманын гурулушу. Әсәрдә лирик-епик үнсүрләр. Поеманын дили вә бәдии хүсусијјәтләри (фикир долғунлуғу; сөздән бачарыгла истифадә, образлылыг вә с.).

Әдәбијјат нәзәријјәси. Әдәбијјатда ән'әнә вә новаторлуг. Сәрбәст ше'р.

М. Ибраһимов. «Бөјүк дајаг» (6 саат)

Ә л а в ә о х у ү ч ү н: «Көләчәк күн».

Әдибин јарадычылығы һаггында гыса мә'лумат. Илк һекајәләри. Пјесләри, һекајә вә романлары. Әдәби-ичтимаи фәалијјәти.

«Бөјүк дајаг» романында колхоза рәһбәрлик ишиндә әмәлә кәлән чәтинликләрин тәсвири. Халгла бағлылыг, халга архаланмаг идејасынын тәсдиги: Рүстәм киши сурәти. Әсәрдә көһнәликлә јенилијин мүбаризәси. Сәкинә сурәти. Кәнчләрдә (Гараш, Маја, Пәршан) мүсбәт кејфијјәтләр. Романда мәнфи сурәтләрин тәсвири.

Романын бәдии хүсусијјәтләри. Әсәрдәки лиризм, тәбиәт тәсвирләри, рәван дил.

Әдәби тәнгид. (3 саат)

Совет әдәбијјатынын инкишафында әдәби тәнгидин ролу. Әдәби тәнгид вә әдәбијјатшүнаслыг. Марксист әдәби тәнгидинин илк нүмајәндәләри (М. Гулијев, Ә. Назим, Һ. Зејналлы вә б.)

Мүасир әдәбијјат тәнгидчиләри. М. Арифин әдәби-тәнгиди фәалијјәти. **«Ч. Чаббарлынын јарадычылығы»** әсәриндә Чаббарлынын бир сосиалист реалисти кими инкишафы.

М. Чәфәрин әдәби-тәнгиди фәалијјәти. **«Һүсејн Чавид»** монографијасында әдибин әсәрләринә верилән гијмәт. Тәнгидчинин мүасир әдәбијјата һәср олунмуш мәгаләләриндә тәһлил үсулу.

Ч. Чәфәров бир театр тәнгидчиси кими. Онун әсәрләриндә драматуркија илә театр мәсәләләринин бирликдә һәлл едилмәси. **«Азәрбајчан драм театры»** әсәриндә Азәрбајчан театрынын инкишаф јолунун ишыгландырылмасы.

М. Горки. «Ана» (6 саат)

Ә л а в ә о х у ү ч ү н: «Изеркил гары».

Максим Горкинин һәјаты вә јарадычылығы һаггында гыса мә'лумат. Илк һекајәләри, роман вә повестләри, драм әсәрләри. М. Горки совет әдәбијјатынын тәшкилатчысы кими.

«Ана» романында 1905-чи ил ингилабы дөврүндә баш верән әсас ичтимаи-сијаси һадисәләрин тәсвири. Инсан характерләринин ингилаби мүбаризәдә формалашмасы мәсәләси.

Павел Власов сурәти.

Ана (Пелакеја Ниловна)нын мә'нәви инкишафы. Романда фәһлә һәрәкатынын ин'икасы. Романын бәдии хүсусијјәтләри (ичтимаи-сијаси дәринлик, ингилаби романтика үнсүрләри).

В. И. Ленин «Ана» романы һаггында. «Ана» сосиалист реализминин ән јахшы әсәри кими.

Романын совет әдәбијјатынын инкишафына тә'сири. М. Горки вә Азәрбајчан.

Ә д ә б и ј ј а т н ә з ә р и ј ј ә с и. Сосиалист реализми.

ССРИ халглары әдәбијјаты (ичмал) (4 саат)

Совет әдәбијјаты чохмилләтли бир әдәбијјатдыр. Совет халглары тәрәфиндән јарадылан әдәбијјатын мәзмунча сосиалист, формача милли олмасы. Чохмилләтли совет әдәбијјатынын инкишафында вә јајылмасында рус әдәбијјатынын вә рус тәрчүмәчиләринин ролу.

Scanned with CamScanner

Рус совет әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләриндән М. Шолохов, Н. Тихонов, Н. Островски, А. Твардовски һаггында гыса мә'лумат.

Украјна (Корнејчук), Газах (Ауезов), ермәни (Исаһакјан), күрчү (Табидзе), өзбәк (Г. Гулам), тачик (Турсунзадә), түркмән (Кербабајев), дағыстан (Р. Һәмзәтов) әдәбијјатлары һаггында үмуми мә'лумат.

Мүасир харичи әдәбијјат (3 саат)

Мүасир харичи әдәбијјат һаггында гыса мә'лумат. Харичи өлкәләрин әдәбијјатында тәнгиди реализмин инкишафы (Т. Драјзерин «Америка фачиәси» романы, Әзиз Несинин һекајәләри вә б. (Мүтәрәгги јазычыларын сосиалист реализминә кечмәси (Б. Брехтин «Кураж ана» драмы, И. Бехерин шe'рләри. Н Һикмәтин «Гәрибә адам» пјеси вә б.). Харичи јазычыларын сүлһ вә демократија уғрунда мүбаризәси (Америка јазычысы Е. Һемингуејин «Әлвида, силаһ!» романы). Сосиалист өлкәләри әдәбијјатынын наилијјәтләри) полјак јазычысы Л. Кручоскинин «Немесләр» пјеси, чех јазычысы М. Пујманованын «Одла ојун» романы вә б.).

Мүасир буржуа әдәбијјатында мүртәче чәрәјанлар. Габагчыл јазычыларын реализмә зидд чәрәјанлара гаршы мүбаризәси.

Бәдии әсәрләрин өјрәнилмәсинә чәми — 90 саат.

Классик вә совет әдәбијјатындан кечиләнләрин тәкрары вә үмумиләшдирилмәси—7 саат.

Нитг инкишафы — 8 саат.

СУАЛЛАРА ЧАВАБ

СУАЛ. Ашағыдакы шe'р парчасында 2, 3 вә 4-чү мисралары синтактик чәһәтдән нә чүр тәһлил етмәк лазымдыр?

Мән сизә вурғунам әзәлдән бәри,
Көјләрә учалан еј гарлы дағлар.
Јашыл синәсиндә елләр әјләнән
Әтирли, чичәкли, баһарлы дағлар. (Ә. Аббасов)

М. Әкбәров — Масаллы рајону

ЧАВАБ. Көстәрилән шe'р парчасы бирчә чүмләдән ибарәтдир. Әсас фикир онун биринчи мисрасында ифадә олунмушдур. 2, 3, 4-чү мисралар исә хитабдыр; мүәјјән емосионаллыг, експрессивлик ифадә етдији үчүн бәдии хитабдыр. Буна көрәдир ки, онун тәркибинин әсас һиссәсини бәдии тә'јинләр (епитетләр) тәшкил едир. Дилчилик бахымындан һәмин хитабы гурулушча (тәркибчә) мүрәккәб хитаб һесаб етмәк лазымдыр. Белә ки, онун гурулушуну, башлыча олараг, ашағыдакы компанентләр мүәјјән едир: а) **көјләрә учалан** вә **јашыл синәсиндә елләр әјләнән** фе'ли сифәтләри, б) **гарлы, әтирли, чичәкли, баһарлы** тә'јинләри (дахили тә'јинләр), нәһајәт, в) **еј** нидасы.

Унутмаг олмаз ки, мөвчуд програма әсасән орта мәктәбдә хитаблары компанентләринә көрә тәһлил етмәк тәләби гаршыја гојулмур; шакирдләрә онун јалныз гурулушча новүнү фәргләндирә билмәк өјрәдилир.

СУАЛ. Ашағыдакы чүмләләрдә **әввәл** сөзүнүн морфоложи мә'насы нечә баша дүшүлмәлидир? Онлардан һансынын зәрф, һансынын гошма, һансынын исә сифәт олдуғуну ајдынлашдырмағынызы хаһиш едирәм.

1. Ингилабдан әввәл зәһмәткешләрин һәјаты ағыр иди.
2. Әввәл Аслан, сонра исә Сүдабә кәлди.
3. Әввәл вахтлар кәндимиздә телевизор јох иди.

З. Һәсәнов — Дашкәсән

ЧАВАБ. Әввәл сөзү кечичи гошмалардандыр. Белә ки, онун һансы нитг һиссәсинә дахил олдуғуну анчаг чүмләдәки јеринә көрә мүәјјән етмәк мүмкүндүр.

Ингилабдан әввәл ифадәсиндә һәмин сөз гошмадыр, чүнки гошулдуғу сөзүн (ингилабдан) чыхышлыг һалда ишләнмәсини тәләб етмишдир.

Әввәл Аслан, сонра исә Сүдабә кәлди чүмләсиндә исә **әввәл** сөзү мүстәгил мә'на ифадә едиб, һәрәкәт билдирән сөзлә — **кәлди** фе'ли илә бағланмышдыр; демәк, зәрфдир.

Scanned with CamScanner

Әдәби дилдә **әввәл** сөзү, фикримизчә, сифәт кими ишләнмир. Бу чәһәтдән, «әввәл вахтлар» ифадәси характерик дејилдир (ади данышыг дилинә мәхсусдур). Әдәби дилимиздә «әввәл вахтлар», «әввәл заманлар» вә с. кими ифадәләрин ишләдилмәсини үслуби чәһәтдән иогсанлы һесаб етмәк лазымдыр; белә ки, һәмин ифадәләр әдәби дилдә «илк вахтларда», «әввәлинчи вахтларда», «әввәлләрдә» вә с. шәклиндә ишләдилир.

СУАЛ. Гонаг гонағы истәмәз, ев јијәси һеч бирини чүмләсини синтактик чәһәтдән нечә тәһлил етмәк лазымдыр?

Ч. Гасымов — Исмајыллы рајону

ЧАВАБ. Гонаг гонағы истәмәз, ев јијәси һеч бирини чүмләси табесиз мүрәккәб чүмләдир. Онун компанентләри бунлардыр: а) **Гонаг гонағы истәмәз,** б) **ев јијәси һеч бирини.** Үслуби тәләбдән ирәли кәләрәк, икинчи компанентин хәбәри чүмләдә иштирак етмир. Чүнки бу заман **истәмәз сөзү** чүмләдә ики дәфә ишләдилмәли оларды ки, бунун да нәтичәсиндә ифадәнин көзәллији, ахычылығы позула биләрди.

Һәмин чүмлә, үзвләринә көрә белә тәһлил олунмалыдыр. **Истәмәз** — хәбәр, **гонаг** — мүбтәда, **гонағы** — васитәли тамамлыг; мүрәккәб чүмләнин икинчи һиссәсиндә: **ев јиҗәси** — мүбтәда, **һеч кәси** — васитәсиз тамамлыг.

СУАЛ. О кәлдијини билдирди чүмләсиндә **кәлдијини** сөзү нитг һиссәсинә көрә нәдир?

Ф. Мустафајева — Кәлбәчәр рајону

ЧАВАБ. Һәмин чүмләдә **кәлдијини** сөзүнүн әсасы **кәлдији**-дир; **кәл** сөзүн көкү, **-дији** исә сөздүзәлдичи шәкилчисидир. Мә'лум олдуғу үзрә, **-дығы, -дији, -дуғу, -дүјү** шәкилчиләри (алдығы, билдији, гурдуғу, көрдүјү) фе'л көкләриндән фе'ли сифәт әмәлә кәтирир вә һәтта бунлар шәхс билдирән әламәт дә гәбул едирләр; мәсәлән, **алдығым, алдығын, алдығымыз** вә с. Бүтүн фе'ли сифәтләр чүмләдә синтактик вәзијјәтиндән асылы олараг субстантивләшә (исим јериндә ишләнә) билдији кими, **О, кәлдијини билдирди** чүмләсиндә **кәлдијини** фе'ли сифәти дә исим јериндә ишләнмишдир. Һәмин сөзүн тә'сирлик һал шәкилчиси гәбул етмәси буну ачыг-ашкар көстәрир.

Демәк, верилмиш чүмләдә **кәлдијини** сөзү фе'ли сифәт кими тәһлил едилмәли вә онун исим јериндә ишләндији гејд олунмалыдыр.

СУАЛ. Әкәр шакирд ејни бир јазы ишиндә бир **сөзү** бир јердә дүзкүн, башга бир јердә исә сәһв јазмышса, јазынын **гијмәтләндирилмәсиндә** буну нечә нәзәрә алмаг лазымдыр?

Б. Имамвердијев — Астара

ЧАВАБ. Әкәр шакирд ејни бир сөзү бир јердә дүзкүн, башга бир јердә сәһв јазмышса, демәк, о һәмин сөзүн дүзкүн јазылышыны мөһкәм билмир. Одур ки, бу гәбилдән олан сәһвләри мүәллим јүнкүл сәһв кими һесаба алмалыдыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, белә сәһвләр бә'зән тәсадүфи характер дә дашыја биләр; јә'ни шакирд бу вә ја дикәр сөзү өз јазысында бир јердә дүзкүн, башга бир јердә исә тәсадүфи олараг сәһв ишләдә биләр. Мәсәлән, тутаг ки, шакирд

өз јазысында **чүнки** бағлајычысыны ики-үч јердә дүзкүн, бир јердә исә **чүнкү** шәклиндә сәһв ишләтмишдир. Әкәр өз шакирдини јахшы танырјан мүәллим бу сәһвин тәсадүфи характер дашыдығына, јә'ни **чүнки** сөзүнү һәмин шакирдин һәмишә дүзкүн јазыб, јалныз инди вә һөм дә механики олараг сәһв ишләтдијинә әминдирсә, јазыны гијмәтләндирәркән буну нәзәрә алмаја биләр.

Әлбәттә, сәһвин һансы гајда илә әлагәдар вә һансы сөзләрдә бурахылдығыны да нәзәрә алмаг вачибдир. Белә ки, мәсәлән, сәһв һәлә кифајәт гәдәр мөһкәмләндирилмәмиш вәрдишләрлә әлагәдардырса, тутаг ки, VI синифдә мүрәккәб бағлајычыларын (һалбуки, мадам ки, вә с.) јазылышына аиддирсә, буну, әкәр тә'бири чаизсә, бағышламаг олар. Лакин чохдан бәри вә дәфәләрлә үзәриндә иш апарылмыш гајдаја аид бурахылан сәһвин үстүндән кечмәк олмаз. Мәсәлән, мувафиг синифдә шакирд **да, дә** бағлајычыларынын јазылышы илә, јахуд **г** самитинин **ғ** самитинә кечмәси илә әлагәдар тәкчә бир сәһвә јол вермишсә (башга јерләрдә дүзкүн јазмасына бахмајараг), бунун тәсадүфи сәһв олдуғуна инанмаг чәтиндир.

Бир сөзлә, һаггында данышдығымыз типли сәһвләрә һәмишә ејни бир ме'јарла јанашмаг доғру дејилдир. Белә һалда мүтләг сәһвин характериндән дә нәтичә чыхармаг лазымдыр.

СУАЛ. VI синифдә тә'јини сөз бирләшмәләри өјрәниләркән тәләб олунур ки, һәмин бирләшмәләрин чүмләдә һансы чүмлә үзвү олмасы һаггында шакирдләрә мә'лумат верәк. Ахы, чүмлә үзвләри тә'јини сөз бирләшмәләриндән сонра кечилир. Белә һалда тә'јини сөз бирләшмәләринин чүмлә үзвләри кими ишләнмәсини шакирдләрә өјрәтмәк нә дәрәчәдә мәгсәдәујғундур?

Һ. Аббасов — Пушкин рајону

ЧАВАБ. Тә'јини сөз бирләшмәләринин чүмләдә синтактик вәзифәләри һаггында мә'лумат верәркән шакирдләрин синтаксисдән ибтидаи синифләрдә (III—IV синифләрдә) алдыглары биликләрә истинад едилир. Һәмин биликләр програмын вә методиканын тәләбинә әсасән V—VI синифләрдә морфолокијанын тәдриси просесиндә дә тәкрар едилиб мөһкәмләндирилир. Башга чүр ола да билмәз. Чүнки морфолокијанын, хүсусән зәрури һалларда, синтаксислә әлагәли шәкилдә тәдрисинә наил олмадан һәмин саһәдә шакирдләри мүкәммәл биликләрә јијәләндирмәк мүмкүн дејилдир.

VI синифдә чүмлә үзвләринин тә'јини сөз бирләшмәләриндән сонра кечилмәси онунла әлагәдардыр ки, синтаксисдән систематик курс мәһз һәмин синифдән өјрәнилмәјә башлајыр. Бурада чүмлә үзвләри һаггында верилән мә'лумат ибтидаи синифдә кечиләнләри, садәчә, тәкрар етмир. Ону даһа да кенишләндирир, дәгигләшдирир вә тәкмилләшдирир. Тә'јини сөз бирләшмәләринин синтактик вәзифәләринә аид верилмиш анлајышлар бу бөлмәнин мүвәффәгијјәтлә тәдриси үчүн, бир нөв, мүәјјән зәмин јарадыр. Тәкчә ону гејд етмәк кифајәтдир ки, тә'јини сөз бирләшмәләринин синтактик хүсусијјәтләри һаггында шакирдләр әввәлчәдән лазыми биликләрә јијәләнмәзләрсә, онлара чүмлә үзвләринин гурулушча мүрәккәб нөвүнү өјрәтмәк, мүбалиғәсиз демәк олар ки, мүмкүн дејилдир. Конкрет бир мисал көстәрәк. Тутаг ки, грамматик тәһлил үчүн белә бир чүмлә верилмишдир: **Галанын узагдан көрүнән диварлары гранит дашдан һөрүлмүшдү.** Әкәр шакирд үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин һәр

Scanned with CamScanner

ики тәрәфинин чүмләдә бир үзв олдуғуну билмирсә, һәмин чүмләнин мүбтәдасыны (**галанын диварлары**) нечә мүәјјән едә биләр? Белә мисалларын сајыны истәнилән гәдәр артырмаг олар. Лакин әсас мәсәди изаһ етмәк үчүн, фикримизчә, бир мисалла да кифајәтләнмәк мүмкүндүр.

СУАЛ. Чај адлары олан **Тәр-тәр, Гар-гар** сөзләринин дефислә јохса битишик јазмаг лазымдыр?

Ч. Гулијев — Ағчабәди рајону

ЧАВАБ. Дөвләт актларында, «Азәрбајчан дилинин орфографија лүғәти»ндә (Бакы—1960), «Изаһлы чоғрафи адлар лүғәти»ндә (Бакы—1960) һәмин чај адларынын јазылышы белә рәсмиләшдирилмишдир: **Тәртәр чајы, Гаргарчај.**

СУАЛ 1. Мәчмуәнин 1968-чи ил үчүнчү бурахылышындакы «Суаллара чаваб»ын бир јериндә көстәрилмишдир ки, АДУ, ССРИ вә с. кими ихтисарла јазылан мүрәккәб сөзләр чүмләнин мүрәккәб үзвү һесаб едилмәлидир. Лакин бу һөкм мәгаләдә әсасландырылмамышдыр. Хаһиш едирәм, һәмин-мәсәләни бир гәдәр кениш шәкилдә шәрһ едәсиниз.

СУАЛ 2. Фразеоложи бирләшмәләри мүрәккәб чүмлә үзвү һесаб етмәк нә дәрәчәдә дүзкүндүр?

А. Таһиров — Ләнкәран рајону

ЧАВАБ 1. Е'тираф етмәк лазымдыр ки, үмумијјәтлә, мүхтәлиф дилләрин тәдрисинә аид јазылмыш бир сыра әсәрләрдә ихтисарла јазылан сөзләр (аббревиатурлар) чүмләнин садә үзвү кими изаһ едилир. Азәрбајчан дилчилијинә вә бу дилин тәдриси методикасына аид бә'зи әсәр вә мәгаләләрдә дә ејни фикрә тәрәфдар чыханлар аз дејилдир.

Лакин һәмин мәсәләјә тохунан мүәллифләрдән һеч бири аббревиатурларын чүмләдә нә үчүн садә үзв олдуғуну әсасландырмамыш вә һәтта буна сә'ј белә көстәрмәмишләр.

Мәсәләјә истәр нәзәри, истәрсә дә тәчрүби бахымдан бир гәдәр диггәтлә јанашдыгда аббревиатурлары, фикримизчә, чүмләнин садә үзвү кими көтүрмәк доғру дејилдир. Буну әсасландырмаг үчүн, гыса шәкилдә дә олса, башлыча мүлаһизәләримизи шәрһ етмәјә чалышаг.

а) Аббревиатурлар, әслиндә, һеч дә мүрәккәб сөзләр дејил, ихтисарлардыр; јә'ни мүрәккәб адларын јазыда хүсуси график ифадә формасыдыр.

Мә'лум олдуғу үзрә, мүрәккәб сөзләр чүмләнин гурулушча **садә үзвү** кими тәһлил едилир. Бу бахымдан, аббревиатурлар әкәр, һәгигәтән, мүрәккәб сөз олса иди, онлары, шүбһәсиз, чүмләнин садә үзвү кими тәһлил етмәк доғру сајыларды. Һалбуки ихтисарлар мүрәккәб адларла (сөз бирләшмәси илә) бағлы һадисәдир.

б) Һаггында бәһс етдијимиз ихтисарлары, үмумијјәтлә, лексик ваһид олан сөзлә ејниләшдирмәк олмаз. Демәк, бунлара **гызылағач, ағачдәләп, истиганлы, гапы-бача, ев-ешик** вә с. кими мүрәккәб сөзләр кими дә бахмаг дүзкүн дејилдир. Әкәр белә олса иди, аббревиатурларын чүмләдә садә, јохса мүрәккәб үзв вәзифәсиндә ишләнмәси һаггында мүбаһисә етмәјинә дәјмәзди. Шүбһәсиз ки, бунлар мүтләг садә үзв һесаб едилмәли оларды. Гејд етмәк лазымдыр ки, бир сыра

дилләрдә аббревиатурлардан бә'зиләри ади сөзләр чәркәсинә кечмишдир. Мәсәлән, рус дилиндә «вуз», «роно» сөзләри бу гәбилдәндир; һәмин сөзләр кичик һәрфләрлә јазылыр, ади сөзләр кими тәләффүз едилир вә синтактик тәһлилдә чүмләнин садә үзвү һесаб олунур. Бизим дилимиздә **рајком, ичрајком, Азәрнәшр** вә с. кими ихтисарла јазылан мүрәккәб сөзләрә дә синтактик тәһлилдә бу бахымдан јанашмаг лазымдыр.

в) Индијәдәк шифаһи диллә јазылы дил арасындакы фәргләрә тә'лим просесиндә лазымы диггәт јетирилмәмәси бир сыра долашыгларын гаршыја чыхмасына сәбәб олдуғу кими, бу, грамматик тәһлилдә дә өзүнү көстәрмишдир. Ахы дилин әсасыны чанлы дил — шифаһи дил тәшкил едир. Шифаһи дил тәбии дилдир, јазылы дил исә сүн'и. Әкәр биз грамматик тәһлил јолу илә, үмумијјәтлә, дили өјрәнмәк мәгсәдини күдүрүксә, нә үчүн сүн'и дилин әсири олаг? Бу она бәнзәр ки, тәбиәти, чанлы һәјаты анчаг шәкилләрин әсасында өјрәнәсән. Бәли-буна көрәдир ки, тәркибиндә, мәсәлән, **ҮЛККИ** аббревиатуру олан бир чүмләни анчаг шифаһи шәкилдә сәсләндирдикдән сонра тәһлил етмәк лазымдыр. Бу исә о демәкдир ки, **ҮЛККИ** графеминин дејил, **Үмумиттифаг Ленин Коммунист Кәнчләр Иттифагы** бирләшмәсинин чүмләдә садә, јохса мүрәккәб үзв олдуғуну мүәјјәнләшдирмәлијик.

г) Бизим дилимиздәки аббревиатурларын анчаг бә'зиләри, даһа доғрусу, олдугча аз гисми бүтөв бир сөз кими охуна билир (рус дилиндә исә белә дејилдир). Она көрә дә бир сөз кими охунанлары чүмлә тәһлилиндә садә үзв, бүтөв охунанлары исә мүрәккәб үзв һесаб етмәк принсипсизлик оларды.

Бүтүн бу дејиләнләр ону көстәрир ки, аббревиатурлары чүмләнин мүрәккәб үзвү кими тәһлил етмәк һаггында ирәли сүрүлмүш мүлаһизә мүәјјән елми әсаслара маликдир.

ЧАВАБ 2. Бир сыра түркологлар вә рус дилчиләри фразеоложи бирләшмәләри, чүмлә тәһлилиндә, һәгигәтән, садә үзв кими көтүрмәји тәклиф едир вә бу фикри әсасландырмаға чалышырлар. Бәс орта мәктәбдә грамматик тәһлилә әлагәдар олараг бу мәсәләјә нечә јанашмаг лазымдыр? Ахы һәлә дә фразеоложи бирләшмәләр Азәрбајчан дили курсунун програмына дахил едилмәмишдир. Бу анчаг јени програмда нәзәрә алынмышдыр. Һәмин програмын һәјата кечирилмәси илә әлагәдар олараг, шүбһәсиз, бу барәдә дүшүнмәк лазым кәләчәк. Һәләлик исә фразеоложи бирләшмәләри шакирдләрә садә чүмлә үзвү кими тәһлил етмәји өјрәтмәк анчаг долашыглыға сәбәб ола биләр.

СУАЛ 1. Гоша самитли сөзләрин сәтирдән сәтрә кечирилмәсиндә белә бир гајда вар ки, сөздәки самитин бири бир сәтирдә галыр, дикәри исә о бири сәтрә кечир; мәсәлән, **тоғ-га, ад-дым** вә с. Гоша самитли сөзләрин сәтирдән сәтрә кечирилмәсиндә дә бу гајданы көзләмәк лазымдырмы?

СУАЛ 2. Бә'зи шакирдләр **мәктәбимиз, китабым, апарыр** вә с. кими сөзләри сәтирдән сәтрә кечирәркән тез-тез сәһвә јол верирләр; тәкчә шәкилчини кочүрмәјә чалышырлар (мәсәлән, мәктәб-**имиз**, апар-**ыр** вә с.). Буну нә илә изаһ етмәк мүмкүндүр вә белә сәһвләри нечә арадан галдырмаг олар?

К. Чәлилов — Гутгашен рајону

Scanned with CamScanner

ЧАВАБ 1. Сөзүн сәтирдән сәтрә кечирилмәсиндә гоша самитләрә аид олан гајда гоша саитли сөзләрә аид дејил. Чүнки гоша самитли сөзләрдә һәмин самитләрдән бири, адәтән, әввәлинчи һечанын, о бири исә, сонракы һечанын тәркибинә дахил олур; һәмин самитләрин икиси дә бирликдә ејни бир һечаја дүшә билмир. Буна көрәдир ки, мәсәлән, **чаггал** сөзүнү **чагг-ал,** јахуд **ча-ггал** шәклиндә һиссәләринә бөлмәк мүмкүн дејил. Гоша саитли сөзләрдә исә вәзијјәт бамбашгадыр. Мә'лум олдугу үзрә, саитләр һеча тәшкил едән сәсләрдир; бу бахымдан сөздәки һечаларын сајы, онун тәркибиндәки саитләрин сајына көрә мүәјјән едилир. Демәк, гоша саитли сөзләрдә һәмин саитләрин һәрәси, әкәр тә'бири чаизсә, бир һечанын һакимидир. Одур ки, белә сөзләри сәтирдән сәтрә кечирәркән һәр ики саити ејни бир сәтирдә сахламаг да олар, бунлардан бирини о бири сәтрә кечирмәк дә. Мәсәлән, **маа-риф, ма-ариф; мәтбәә-ни, мәтбә-әни** вә с. Бу гајда мүхтәлифчинсли гоша саити олан сөзләрә дә ејни дәрәчәдә аиддир; мәсәлән, **фәа-лијјәт, фә-алијјәт,** стадио-нун, **стади-онун** вә с.

ЧАВАБ 2. Шакирдләрин јазы ишләри үзәриндә апарылан узуниллик мүшаһидәләр кестәрир ки, онларын бир чоху сөзүн морфемләрә ајрылмасы илә һечалара бөлүнмәси арасындакы фәрги гарышдырырлар; сөзүн тәркибинә аид биликләри кенишләндикчә онлар сөзү сәтирдән сәтрә кечирмәк үчүн һиссәләринә ајырмагда даһа чох сәһвә јол верирләр. Она көрә һеч дә тәсадүфи дејил ки, һәмин саһәдә шакирдләр ибтидаи синифләрдә нисбәтән аз сәһвә јол вердикләри һалда, V синифдә онларын белә сәһвләри хејли чохалыр. Бу, психоложи чәһәтдән тамамилә ганунаујгун бир һалдыр. Белә ки, шакирдин сонралар газандыгы билик вә вәрдиш (сөзү морфемләринә ајырмагла әлагәдар), әввәлләр газандыгы вәрдишә (сөзү һечаларына ајырмагла әлагәдар) мүәјјән дәрәчәдә мәнфи тә'сир кестәрир. Бунун нәтичәсидир ки, **мәктәбимиз, ушагларын, апарыр** вә с. типли сөзләри шакирд сәтирдән сәтрә кечирәркән һиссәләринә елә ајырмага «чалышыр» ки, онларын морфоложи ваһидләринә (көк вә шәкилчисинә) «хәләл кәлмәсин». Мәсәләјә диггәтлә јанашдыгда мүәјјән етмәк чәтин дејил ки, шакирдләр һәмин сәһвләрә, әсасән көкү самитлә битән, шәкилчиси исә саитлә башланан сөзләрдә јол верирләр. Јухарыда кестәрилән мисаллар мәһз белә сөзләрдәндир. Белә сәһвләрин гаршысыны алмаг вә арадан галдырмагын башлыча әлачы һәмин характерли сөзләри һәм тәркиб һиссәләринә, һәм дә һечаларына ајырмагла әлагәдар чалышмалар үзәриндә шакирдләри ишләтмәкдир. Бу чүр чалышмалар һәр ики саһәдә (сөзү һечаларына вә тәркиб һиссәләринә бөлмәк үзрә) верилмиш бачарыг вә вәрдишләр арасында ассосиасија јарадыр вә сәһвләрин гаршысыны алмагы тә'мин едир.

СУАЛ. Китабын мәндәдир, Сөзүн кәсәрлидир, Сәнин мәктубун вахтында чатды вә с. кими чүмләләрдә **китабын, сөзүн, мәктубун** кими сөзләрин јијәлик һалда олмадыгыны шакирдләрә һансы дәлилләрлә әсасән изаһ етмәк олар.

К. Мәммәдова — Сумгајыт

ЧАВАБ. Буна шүбһә јохдур ки, самитлә битән сөзләрдә јијәлик һал шәкилчиси илә икинчи шәхс тәкин мәнсубијјәт шәкилчиси формача ејнидир. Демәк, бунлар омоним шәкилчиләрдир. Одур ки, һәмин шәкилчиләрин грамматик мә'насыны јалныз мәтн—чүмлә дахилиндә мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр. Һәр шејдән әввәл, белә сөзләрин чүмләдә һансы сөзлә әлагәјә кирдијинә диггәт јетирмәк лазымдыр. Әкәр онлар өзүндән сонракы башга бир исимлә баглыдырса, демәк, јијәлик һалдадыр. Чүнки јијәлик һалда ишләнән сөз, адәтән, өзүндән сонра мүәјјән бир исимлә баглы олур. Бу, үмумијјәтлә, јијәлик һалын әсас хүсусијјәтләриндән биридир. Мәсәлән, **китабын** чилди, **сөзүн** кәсәри, **сәнин** мәктубун вә с. Әксинә, һәмин сөзләр өзүндән әввәлки сөзлә — әвәзликлә баглы олдугда исә онун гәбул етдији грамматик әламәт мәнсубијјәт шәкилчиси олмалыдыр. Әлбәттә, бә'зән белә һалда әвәзлик чүмләдә иштирак етмәјә дә билир; **Китабын** (сәнин китабын) **мәндәдир, Сөзүн** (сәнин сөзүн) **кәсәрлидир** кими чүмләләр мәһз бу чәһәтдән характерикдир. Ону да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, **-ын, -ин, -ун, -үн** шәкилчиләри мәнсубијјәт шәкилчиси олдугда әшјанын мүтләг мүәјјән шәхсә — икинчи шәхсин тәкинә аидијјәтини ифадә едир. Јијәлик һалы билдирдикдә исә анчаг јијәлик мәзмуну ифадә едир.

Һәр ики һалда ејни грамматик форманын мәзмунуну ачмаг үчүн онларын саитлә битән сөзләрдәки мәнзәрәсинә дә диггәт јетирмәк фајдалы олар; мүгајисә едәк:

1) Китабын мәндәдир.
   Китабчан мәндәдир.
2) Сөзүн кәсәрлидир.
   Һәр кәлмән кәсәрлидир вә с.

Көрүндүјү кими, бу мисалларда самитлә битән әввәлинчи сөзләр (китаб, сөз) **-ын, -үн** шәкилчисини гәбул етдији һалда, сонракы сөзләр (китабча, кәлмә) саитлә битдији үчүн анчаг **-н** шәкилчисини гәбул етмишдир. Ајдын мәсәләдир ки, **китабчан, кәлмән** сөзләрини јијәлик һалда ишләндијини сөјләмәк үчүн һеч бир әсас олмадыгындан, мүгајисә нәтичәсиндә әввәлинчи сөзләрин дә һәмин һалда ишләндијини сөјләмәк доғру дејилдир.

Нәһајәт, кестәрилән сөзләрин грамматик формасыны чүмләни синтактик тәһлил етмәк јолу илә мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр. Белә ки, јијәлик һал шәкилчисини гәбул едән сөз ајрылыгда чүмлә үзвү ола билмир (анчаг хәбәр јериндә ишләнә билир, мәсәлән, китаб **сәниндир,** бина **мәктәбиндир** вә с.). Һәмин шәкилчи (-ын, -ин, -ун, -үн) мәнсубијјәти билдирдикдә исә ону гәбул едән сөз чүмләдә мүстәгил үзв јериндә ишләнир. Мүгајисә едәк:

1. **Китабын** чилди шәкиллидир.
2. **Китабын** мәндәдир.

Әввәлинчи чүмләдә **китабын** сөзү **чилди** сөзү илә бирликдә, сонракы чүмләдә исә ајрылыгда н ә? суалына чаваб олуб, һәмин чүмләләрдә мүбтәда вәзифәсиндә ишләнмишдир.

Зәнн едирәм ки, бүтүн бу'дејиләнләр мәсәләни шакирдләрә баша салмаг үчүн лазыми методик нәтичәләр чыхармаг үчүн әсас верә биләр.

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ.

Scanned with CamScanner

БУ КИТАБЛАРЫ ОХУМАҒЫ МӘСЛӘҺӘТ БИЛИРИК

«ИБТИДАИ СИНИФЛӘРДӘ АНА ДИЛИ ТӘДРИСИНИН МЕТОДИКАСЫ»

Совет мәктәби һәртәрәфли инкишаф етмиш, там савадлы вә әдәби дилә мүкәммәл јијәләнмиш олан шакирдләр тәрбијә едир. Белә бир тәрбијәнин әсасы ибтидаи мәктәбдән гојулур. Шакирдләр һәлә ибтидаи мәктәбдә охудуглары вахтдан онлара дүзкүн јазы, оху вә данышыг вәрдишләри тәрбијә олунур. Бу һеч дә асан бир мәсәлә дејилдир. Бу, һәм дә мүәллимдән бөјүк вә кәркин әмәк, усталыг мәһарәти тәләб едир. Бу белә дә олмалыдыр. Чүнки ана дили бүтүн дикәр фәнләри әсаслы мәнимсәмәкдә мүһүм вә әвәзедилмәз рола маликдир. Дикәр тәрәфдән ана дили тәдрисин бүтүн мәрһәләләриндә шакирди тә'лим едир, тәрбијәләндирир. Одур ки, ибтидаи мәктәбдә ана дилини тә'лим едән мүәллим һәмин фәннин методикасыны — тә'лимин үсуллары вә јолларыны билмәлидир.

Бу мәгсәдлә мүәллимләримизә көмәк едән «Ибтидаи синифләрдә ана дили тәдрисинин методикасы» китабы хејли көмәк едәр. Һәмин китабы «Маариф» нәшријјаты јахынларда чапдан бурахмышдыр. Китабын мүәллифләри профессор А. Абдуллајев вә досент Ј. Кәримов јолдашлардыр.

«Ибтидаи синифләрдә ана дили тәдрисинин методикасы» китабында мәктәбимиздә савад тә'лими, јазы, һүснхәт, гираәт, грамматика, орфографија тә'лими методикасындан, шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгинин инкишаф етдирилмәси јолларындан бәһс олунур.

Китаб республиканын габагчыл ибтидаи синиф мүәллимләринин иш тәчрүбәсинин өјрәнилиб, үмумиләшдирилмәси вә бу саһәдә апарылан тәдгигатларын нәтичәләринин нәзәрә алынмасы әсасында јазылмышдыр. Бундан башга, мүәллифләр китаб үзәриндә ишләркән рус дили методикасына аид јазылмыш әсәрләрдән дә истифадә етмишләр.

«Ибтидаи синифләрдә ана дили тәдрисинин методикасы» китабы беш фәсилдән вә «Кириш»дән ибарәтдир.

Биринчи фәсил. **Ибтидаи мәктәбдә ана дили тәдрисинин тарихинә даир гыса ичмал.**

Икинчи фәсил. **Савад тә'лими методикасы.**

Үчүнчү фәсил. **Гираәт тә'лиминин методикасы.**

Дөрдүнчү фәсил. **Грамматика вә орфографија тәдрисинин методикасы.**

Бешинчи фәсил. **Шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгинин инкишафы.**

Әсәр педагожи институт вә педагожи техникум тәләбәләри, ибтидаи синиф мүәллимләри үчүн методик вәсаитдир.

«ӘЛИФБА ӨЈРӘНИРИК»

Совет мәктәби елмләрин әсасыны мәнимсәмиш коммунизм гуручулары һазырламаг кими мүһүм бир вәзифәни һәлл едир. Бунун үчүн мәктәбләримиз там савадлы, елмләрин әсасына саһиб олан мәдәни адамлар тәрбијә етмәк кими шәрәфли, һәм дә чох мәс'ул бир вәзифәни лајигинчә јеринә јетирирләр. Одур ки, мәктәбә илк дәфә кәлән ушағын әтраф аләмдәки әшја вә һадисәләри дүзкүн баша дүшмәси, онлар һаггында өз фикрини дүзкүн, ајдын, дәгиг ифадә етмәси үчүн ана дилини әсаслы өјрәниб билмәси зәруридир. Бу мә'нада ана дили ибтидаи синифләрдә башлыча фәнн һесаб олунур. Чүнки бу фәннин көмәји илә шакирдләр охујуб-јазмағы өјрәнир, дилимизин грамматик гурулушу һаггында билик алыр, кәләчәк тә'лим просесиндә зәрури олан гираәт вә орфографик гајдалара, јазылы вә шифаһи нитг вәрдишләринә јијәләнирләр. Бу да онларын нитг инкишафына көмәк едир, лүғәт еһтијатларыны зәнкинләшдирир.

Мүшаһидәләр көстәрир вә сүбут едирләр ки, шән бағча һәјаты сона јетдикдән сонра мәктәбә јенийә гәдәм гојан ушаглар әлифбаны өјрәнмәјә башларкән ону шәкилләр әсасында өјрәнмәјә бөјүк һәвәс көстәрирләр. Одур ки, буну нәзәрә алан габагчыл тәчрүбәли мүәллимләр бу шәкилләри өзләри һазырламаға мәчбур олурлар. Ајдындыр ки, онларын һазырладыглары бу шәкилләр бир чох һалларда зөвгсүз, гејри-бәдии, бајағы чыхыр. Сөзсүз ки, белә олдугда уста мүәллимләр өз гаршыларына гојдуглары мәгсәдә там наил ола билмирләр.

Шәкилләрлә мәшғәлә биринчи синифдә әлифба башланандан гуртаранадәк давам едир ки, бу да мүәллимин ишини хејли чәтинләшдирир. Бу саһәдә мүәллимләрә јахындан көмәк етмәк вәзифәсини гаршысына бир мәгсәд гојмуш Бакынын Октјабр рајонундакы 21 нөмрәли мәктәбин тәдрис ишләри үзрә директор мүавини Һәсәнаға Һәсәнов «Әлифба өјрәнирик» адлы китабы нәшр етдирмәклә хејли хејирхаһ бир тәшәббүс көстәрмишдир.

«Әлифба өјрәнирик» китабы әсасән биринчи синиф шакирдләринин синифдәнкәнар гираәти үчүн әһәмијјәтлидир. Һәмин китабдан ушаг бағчаларынын бөјүк групларында да истифадә етмәк мәсләһәтдир.

Китабда әлифба сырасы илә отуз ики һәрф, бир дә апостроф верилмиш, бу һәрфләрә аид кичик ше'рләр јазылмышдыр. Мәсәлән,

> Ана, ана, чан ана!
> Мән сәнә гурбан, ана.
> Сөзүн балдан шириндир,
> Вар ол, меһрибан ана.

Ше'р чәми дөрд мисрадан ибарәтдир, бурада олан он беш сөзүн онунда «а» һәрфи, даһа догрусу «а» сәси вардыр. Беләликлә, һәр бир ше'рдә һаггында данышылан һәрф, сөзүн мүхтәлиф јериндә ишләнилмишдир.

Бундан әлавә, китабын сәһифәләриндәки һәр бир ше'рә аид рәнкли шәкилләр дә верилмишдир ки, бу да ше'рдә ифадә олунан

Scanned with CamScanner

мә'нанын даһа асанлыгла баша дүшүлмәсинә көмәк едир. «Әлифба өјрәнирик» китабынын гијмәтли чәһәтләриндән бири дә орада верилмиш ше'рләрин тәрбијәви характер дашымасыдыр. Белә ки, бу ше'рләр ушагларымызда әмәјә мәһәббәт, елмә һәвәс, достлуг, өзүнәхидмәт, тәмизлик, биткиләрә хидмәт вә с. бу кими тәрбијәви кејфијјәтләри ушаглара ашылајыр.

Мә'лумдур ки, дилимиздә «ғ» вә «ы» сәсләри илә башланан сөзләр јохдур. Лакин китабын мүәллифи чох асанлыгла бу вәзијјәтдән чыхмышдыр. О бу фикри ше'рлә ифадә едәрәк јазмышдыр.

Мән башга һәрфләр кими
Сөз башында кәлмирәм
Бунун сәбәби нәдир?
Һеч өзүм дә билмирәм.

Јахуд:

Отуз ики гардашыг
Дүзүлмүшүк сырада
Ишләнәрәм сөздә мән
Ја сонда, ја арада.

Мүәллиф, дилимиздә ишләнән апострофлу сөзләри дә унутмамышдыр. О, јазмышдыр:

Бојум балача,
Адым бөјүкдүр.
Бәлкә бирдән сиз
Белә дејәрсиз
«Сөзләрә јүкдүр?»

Сонра мүәллиф кичик бир ше'рдә апострофла јазылан он бир сөз вермишдир.

Бизим синифдә
Чох ә'лачы вар.
Рә'на, Мә'сумә,
Не'мәт, Е'тибар...
Мүәллим белә
Мә'лумат верди:
Бә'зән «5» алыр
Шө'лә вә Сә'ди...
Бә'зи шакирдләрин
Сә'ји јахшыдыр...

Китабын һәр ики үз габығынын ичәри тәрәфиндә әлифба илә әлагәдар мүхтәлиф кичик шәкилләр верилмишдир. Белә ки, әлифба тә'лими дөврү гуртардыгдан сонра мүәллим бу шәкилләрдән истифадә едәрәк шакирдләрлә мараглы ојун да тәшкил едә биләр. Ојун белә кечирилир: Шакирдләр мүәллимин дедији һәр һансы бир һәрфлә башланан шәкли тапыб онун адыны сөјләјирләр. Ким әлини тез галдырыб әшјанын адыны дүзкүн десә, о, ојунун галиби һесаб олунур.

«Әлифба өјрәнирик» китабынын ше'рлэрини дә мүәллиф өзү бәстәләмишдир.

Бу вәсаит азәри дилиндә јаранан илк тәшәббүс кими гејд олунмалыдыр.

«50 СӨЗ»

«50 сөз» адда китабчаны профессор Ә. Дәмирчизадә мәктәблиләр үчүн јазмышдыр. «Кәнчлик» нәшријјаты да ону нәшр етмишдир.

Мүәллиф китабчасынын мүгәддимәсиндә јазыр ки, сөз инсанын варлығы нечә дәрк етдијини әкс етдирән бир күзкүдүр. Сөз, һәмин сөздән истифадә едән халгын тарихиндә баш вермиш бу вә ја дикәр бир һадисәнин хәбәрчисидир. Буна көрә дә сөзүн тарихи — төрәниши вә инкишафы, бир чох сирләрин, изи итмиш намә'лум һадисәләрин өјрәнилмәси чох зәрури олан мәсәләләрин тәдгигиндә истифадә олунан ән мө'тәбәр вә зәнкин мәнбәләрдәндир, даһа доғрусу, демәк олар ки, сөз сирләр хәзинәсинин ачарыдыр... Буна көрә дә һәр кәс өз адынын, доғма кәндинин, шәһәринин, өлкәсинин адыны вә еләчә дә дилиндә ишләтдији сөзләрин илкин мә'насынын, нечә төрәдијини, нечә формалашдығыны, мәншәјини өјрәнмәк истәјир. Бу китабча исә һәмин саһәдә апарылмыш илк тәдгигат тәчрүбәсинин илк нүмунәсидир. Белә ки, бурада Азәрбајчан, Албан, Гафгаз, Хәзәр вә бу кими 50 сөзүн формалашмасы тарихиндән бәһс олунур.

Китабчанын мүндәричаты беләдир:

Илк сөз.

Јер вә тајфа адларындан бир нечәси һаггында.

Јахынлыг, гоһумлуг, ганун вә верки мүнасибәтләрини билдирән сөзләр.

Бир нечә габ-гачаг вә аләт ады һаггында.

Бә'зи гуш адлары һаггында.

Бир нечә битки ады һаггында.

Бир нечә фе'л һаггында.

Бир нечә сај һаггында.

Китабчадан дилшүнаслар, тарихчиләр, орта мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллимләри, һабелә азәри дилинин тарихи илә мараглананлар, һабаелә кениш охучу күтләси истифадә едә биләр.

«ШАКИРДЛӘРИН ЛҮҒӘТ ЕҺТИЈАТЫНЫН ЗӘНКИНЛӘШДИРИЛМӘСИ»

Мә'лум олдуғу үзрә, мәктәбин ән әсас вәзифәләриндән бири шакирдләри һәртәрәфли инкишаф етмиш, там савадлы вә әдәби дилә мүкәммәл јијәләнмиш олан адамлар кими тәрбијә етмәкдир. Бу вәзифәни јеринә јетирмәкдә азәри дили фәнни һәлледичи рол ојнајыр. Белә ки, грамматиканын тәдриси заманы шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк, онларын лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк, гираәт вәрдишләрини тәкмилләшдирмәк, тәләффүзләринин дүзкүн вә ифадәли олмасыны, рабитәли нитгә јијәләнмәләрини тә'мин етмәк үзрә ишләр дә кениш јер тутур.

Бу саһәләрин бир-бирини тамамламасына вә бир-бири илә үзви сурәтдә бағлы олмасына бахмајараг, әсас јердә лүғәт иши дурмалыдыр. Шакирдләрин лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси вә дәгигләшдирилмәси нитг инкишафынын әсасыны тәшкил едир. Она көрә дә бу мәсәлә азәри дилинин тәдриси методикасында мүһүм мәсәләләрдән бири сајылыр. Лүғәтин шакирдләрә өјрәдилмәси иши илә анчаг азәри дили үзрә дејил, бүтүн фәнләрин тәдрисиндә дә фикир верилмәлидир.

Scanned with CamScanner

Тәсадүфи дејилдир ки, мүәллифләрдән К. Микајылов јени јаздыгы әсәринин мөвзусуну «Шакирдләрин лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси» мәсәләсинә һәср етмишдир.

Бу әсәрдә республикамызын габагчыл азәри дили мүәллимләринин грамматиканын тәдриси заманы шакирдләрин лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси јоллары үзрә апардыглары рәнкарәнк ишләрдән бәһс олунур.

Китабчада башлыча олараг үч саһә: лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәсинин үмуми мәсәләләри, грамматиканын тәдриси илә әлагәдар олараг апарылан лүғәт ишләри, јарадычы јазыларла әлагәдар олараг шакирдләрин лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси јолларындан бәһс олунур. Мүәллиф јазыр ки, шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк мәсәләси әдәбијјатда һәлә там шәкилдә өз әксини тапмамышдыр. Она көрә дә мүәллимләрин бу саһәдәки еһтијачыны өдәмәк үчүн хүсуси тәдгигатын апарылмасы зәруридир.
Бу әсәр азәри дили методикасы саһәсиндәки һәмин бошлуғу гисмән доллурмаг мәгсәди илә јазылмышдыр.

Мүәллиф һәмин әсәр үзәриндә ишләркән мөвчуд елми вә методик әдәбијјаты нәзәрдән кечирмиш, республиканын 40-а гәдәр мәктәбиндә мүшаһидә апармыш, 2 миндән артыг шакирд дәфтәрини јохлајыб үмумиләшдирмишдир.

Һәмин вәсаит бир-бирини тамамлајан үч фәсилдән ибарәтдир. Биринчи фәсилдә «Шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәјин үмуми мәсәләләри»ндән, икинчи фәсилдә «Грамматиканын тәдриси илә әлагәдар олараг шакирдләрин лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси»ндән, үчүнчү фәсилдә «Јарадычы јазыларла әлагәдар олараг шакирдләрин лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси»ндән бәһс олунур.

Мүәллиф бурасыны да гејд едир ки, китабчанын әсас мәгсәди азәри дилинин тәдриси илә әлагәдар олараг шакирдләрин лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси саһәсиндә мүәллимләримизә бир сыра методик јоллар көстәрмәкдир.

Әсәри «Маариф» нәшријјаты бурахмышдыр.

«АТЕИЗМӘ ДАИР КҮТЛӘВИ МҮҺАЗИРӘЛӘР»

Совет халгынын кениш коммунизм гуручулуғу дөврүнә дахил олдуғу һазырки шәраитдә динин мүртәче ролу хүсуси гүввә илә өзүнү бүрузә верир. Дин инсаны дүнјәви ишләрдән јајындырмаг, ону өзүнүн физики вә мә'нәви гүввәләрини әбәс јерә исраф етмәјә мәчбур едир. Бу исә коммунизм ишинә мане олур. Одур ки, мәктәбләримиздә бүтүн фәнн мүәллимләри үмуми ишимизә мане олан, совет адамларынын мәдәни вә елми сәвијјәсинин јүксәлмәсинә әнкәл төрәдән дин вә онун тәблиғатчылары илә чидди мүбаризә апармалыдырлар. Бунун үчүн мүәллимләримиз атеизмә даир биликләрини дурмадан зәнкинләшдирилмәлидирләр. Бу саһәдә онлара көмәк мәгсәди илә «Азәрнәшр» тәрәфиндән јени бурахылмыш **«Атеизмә даир күтләви мүһазирәләр»** адлы китабын хүласәси илә онлары таныш едирик. 22 мүәллиф вәрәгәси һәчминдә олан бу китаб атеизмә даир мүхтәлиф мөвзуларда олан мүһазирәләрдән ибарәтдир.

Китаб үч фәсилдән ибарәтдир. Биринчи фәсилдә «Атеизм вә дин», икинчи фәсилдә «Дини чәрәјанлар», үчүнчү фәсилдә «Социализм чәмијјәтиндә дин» мөвзуларындан ибарәтдир.
Китаб мүәллифләр коллективи тәрәфиндән јазылмышдыр.

«МҮШФИГЛИ КҮНЛӘРИМ»

Бу китабчаны «Кәнчлик» нәшријјаты бурахмышдыр. Онун мүәллифи М. Мүшфигин һәјат јолдашы Дилбәрханымдыр. Бурада мүәллиф Мүшфигин 1931—1937-чи илләрдәки һәјат вә јарадычылығында марағлы фактлар вә һадисәләри шәрһ едир, шаир һаггында гоһумларынын вә достларынын хатирәләрини верир.
Мүәллиф јазыр:
1931-чи илин баһар фәслинин сон ајы иди. Мәктәбдән јенчә кәлмишдим. Бирдән гапы ачылды, әмим арвады Фәрамуш севинчәк ичәри кирди:
— Һәчәр, Дилбәр, тез олун, јығышын, кедирик!
— Нә вар, ај бачы? Бизи һара апарырсан? — дејә Һәчәр сорушду.
— АПИ-јә, бу ахшам институту гуртармағымыз мүнасибәти илә бурахылыш кечәси олачагдыр. Кетмәк истәмирсиниз?
Бу хәбәр бизи дә чох севиндирди.
— Нијә истәмирик?! — дедик.
Тәләсик кејиниб института јолландыг... Пәнчәрәнин габағында бир нечә кәнч дајаныб сөһбәт едирди. Онларын јанындан өтәндә ортабојлу, енликүрәк, гаракөз, гарагаш, ити бахышлы бир кәнч јолдашларындан ајрылыб бизә сары кәлди. Әмим арвады бу кәнчлә чох сәмими көрүшдү вә ону бизә тәгдим етди:
— Таныш олун, мәним тәләбә јолдашым Микајыл Мүшфигдир.
Она исә:
— Бу, мәним бачым Һәчәр, бу да гајынымын гызы Дилбәрдир— деди.
Мән Мүшфигин адыны ешитмишдим, анчаг онунла бу күн шәхсән таныш олурдум...

Китаба кичик бир кириш дә верилмишдир. Бурада дејилир ки, китабда әсасән, шаир һәјатынын гаралмаз күнәши сајылан, она «руһ верән, ганад верән» мәһәббәтдән бәһс олунур — инсани, нәчиб, тәвазөкар, үлви мәһәббәтдән... Елә бир мәһәббәт ки, күнәшин әлван шәфәгләриндән доған кој гуршағы кими шаирин гојнунда бәсләјиб учалдан Вәтән ешгиндән, шәхси вә ичтимаи сәадәт арзуларындан, јахын вә узаг достлара олан пак вә үлви һиссләрдән әбәди вәфадан, илгардан јаранмышдыр. Бу әсәр, әсасән Мүшфигин севки тарихи, онун севиб-севилмә тарихидир... Лакин о, тәкчә мәһәббәт ашиги јох, һәјат ашиги иди, гуручулуг, тәрәгги вә мәдәнијјәт ашиги иди...

Мүәллиф китабыны бу сөзләрлә битирир:
Чәми он иллик јарадычылыг дөврү әрзиндә Мүшфиг Азәрбајчан Совет поезијасынын ән парлаг нүмајәндәләринин бири олду. Чошгун илһамын нәғмәләри, көзәл ше'р вә поемалары илә кениш халг күтләләринин дәрин мәһәббәтини газанды. Бу әсәрдә һәјаты, инсанлары чох бөјүк мәһәббәтлә севән мәрд вә дөјүшкән бир шаирин аловлу үрәји чырпыныр.

Scanned with CamScanner

Халгымызын севимли, истe'дадлы шаири М. Мүшфигин гыса вә парлаг һәјаты Азәрбајҹан мәдәнијјәти тарихиндә силинмәз изләр бурахды...

«БӨЈҮК ИНСАНЛА КӨРҮШ»

В. И. Ленинин анадан олмасынын 100 иллијинә һәср олунмуш бу мәҹмуәјә мүасир азәри шаир вә јазычыларынын шe'р вә һекајәләри дахил едилмишдир. О ҹүмләдән мәҹмуәдә С. Вургунун «Ленинин китабы», С. Рүстәмин «Ленин бајрағымыздыр», Һ. Һүсејнзадәнин «Улјановск дүшүнҹәләри», Б. Ваһабзадәнин «Ленин», Н. Нәримановун «Ленин вә Шәрг», Ҹ. Ҹаббарлынын «Ленинград хатирәләри», М. Ибраһимовун «Ленин булағы», С. Дағлынын «Күнәш долу бир сәһәр» вә башгаларынын дүнја зәһмәткешләринин даһи рәһбәри В. И. Ленинә һәср етдикләри шe'р вә һекајәләри дахил едилмишдир.

Мәҹмуәнин ҹилдинин илк сәһифәсиндә Халг Комиссарлары Советинин сәдри В. И. Улјановун Азәрбајҹан Совет Сосиалист һөкумәтинә телеграмынын мәтни верилмишдир. Телеграмда дејилир ки,. мүстәгил Азәрбајҹан республикасы зәһмәткеш күтләләринин азадлыға чыхмасыны алгышлајыр вә мөһкәм әмин олдуғуну билдирир ки, мүстәгил Азәрбајҹан республикасы өз Совет һөкумәтинин рәһбәрлији алтында, РСФСР илә бирликдә өз азадлыг вә истиглалијјәтини Шәргин мәзлум халгларынын гәддар дүшмәни олан империализмдән горујуб сахлајаҹагдыр.

Н. Нәримановун мәҹмуәдә дәрҹ олунмуш «Ленин вә Шәрг» адлы јазысында охујуруг:

Јолдаш Ленин Октјабр ингилабынын лап биринҹи күнләриндә Шәрг халгларына бир мүраҹиәт јазыб имзалады. Һәмин мүраҹиәтдә дејилирди ки, бу күндән е'тибарән бүтүн халглар азаддырлар, өз мүгәддәратыны азад сурәтдә мүәјјән едиб азад јашаја биләрләр. Бу, биринҹи новбәдә, кечмиш чар Русијасынын әразисиндә јашајан халглара аид иди. Русијанын мүстәмләкәчилик сијасәти нәтиҹәсиндә бу вә ја башга бир тәрздә онун тә'сири алтында олан гоншу дөвләтләрә кәлдикдә исә, онлар һаггында һәмин мүраҹиәтдә дејилирди ки, бу кичик дөвләтләрдән бә'зиләрини мүстәгилликдән мәһрум етмиш кизли вә ачыг мүгавиләләр бу күндән е'тибарән ләғв олунур вә е'тибардан дүшүр.

Ленинин сөзләри һавадан асылы галмады, бунларын тә'сири олмуш вә олмагдадыр. Бу биринҹи мүраҹиәт һаггында хәбәр көј курултусу кими һәр тәрәфә јајылды. Ленинин сөзләри, өз ағыр вәзијјәтләринә дөзмәји адәт едәрәк чохдан белә бир гәрара кәлиб јәгин ки, талејимиз бу ҹүр олмалыдыр, — дејәнләри гәфләт јухусундан ојатды ,онлар Ленини таныдылар.

Ҹ. Ҹаббарлынын «Ленинград хатирәләри» һекајәсиндә Азәрбајҹанда Совет һакимијјәтинин јарандығы илк илләрдә тәшкил олунмуш түрк театрынын Ленинградда гастролундан бәһс олунур. Мүәллиф нагыл едир ки, јолдашларымыздан бир чоху Ленинградын ики милјонлуг бөјүк гәләбәлији ичәрисиндә итиб кедәҹәјимизи вә һеч кәзә көрүнмәјәҹәјимизи дүшүнүрдү. Лакин бу тамамилә әксинә олду. Ленинград станси̇јасына чатдыгда орада бизи бир чох тәшкилатларын нүмајәндәләри гаршыладылар. Стансијада кечирилән јығын-

чагда бир-биринин ардынҹа чыхан натигләр аз бир заманда јарымкөнүллү бир театрдан јүксәлиб мүстәгил бир јарадыҹы кими дүнја сәһнәсинә чыхан түрк театрыны вә бу јүксәлиш үчүн кениш имкан јарадан Гызыл Азәрбајҹаны алгышлајыр, тәбрик едирдиләр. Сонралар Ленинград театрынын нүмајәндәләри түрк актјорларыны өз театрларына гонаг чағырдылар.

Һөрмәтли әдибимиз Ҹ. Ҹаббарлы бу гонаг кетмәни белә тәсвир едир:

Бөјүк Дөвләт Драм Театрында идик. Түрк театрынын әмәкдашлары үчүн јанашы үч ложа ајрылмышды. Сәһнәдә ојун кетдији јердә, бирдән Горијан ролуну ојнајан халг актјору Мономахов тамашачылара мүраҹиәтлә:

— Јолдашлар, бу күн Азәрбајҹан Түрк Театрынын актјорлары бизә гонаг кәлмишләр. Түрк сәһнәсинә алгыш! — деди.

Салондан алгыш гопду. Театрын һәр тәрәфиндән прожектор отурдуғумуз ложалара доғру чеврилди. Долдолу салон бир ағыздан «ура» гышгырыр, түрк актјорларыны алгышлајырдылар. Бу алгыш чох сүрдү вә сонра түрк милли театры шәрәфинә курултулу бир нүмајиш шәклини алды.

Бүтүн бу сусмаз севинҹ бир шеји гејд едирди: Шәрг әмәкчиләрини әзән, күҹсүз халгларын ганыны соран вә бүтүн Шәргин ән гаты дүшмәни олан Петроград артыг өлмүш, Октјабр ингилабы ону јер үзүндән атмыш, онун хәрабәләри үзәриндә јени Гызыл Ленинград јаранмышдыр ки, Шәрг әмәкчиләринин севинҹи, досту вә көмәјидир.

Чаризмин ағыр јумруғу алтында әзилән вә мәдәнијјәтдән узаг сахланылан Азәрбајҹан ишчи вә кәндлиләринин мәдәни јүксәлиши, сијаси-игтисади вә мәдәни ҹәбһәләрдә чалдығы һәр бир гәләбәси, ону дост вә гардаш севинҹи илә севиндирир.

Халг јазычысы М. Ибраһимовун «Ленин булағы» һекајәси бу сөзләрлә битир:

Бирдән үчүмүз дә ахар булаға бахыб хәјала кедирик. Мәнә елә кәлир ки, бу саат Кәрәм дајынын да, Һајрумјанын да көзләриндә бөјүк, түкәнмәз, әзәмәтли вә даима ахыб јенә тәмиз сулар кәтирән бир булаг ҹанланыр. Бу бизим һәјатымыздыр! Илһамла, јүксәк Ленин идејалары илә ирәли кедән Совет халгларынын һәјатыдыр. Бу, әсил Ленин булағыдыр ки, даима гајнајыб, јүксәк, нәҹиб гардашлыг дујғулары илә инсанларын үрәјини охшајыр, хош әтирли јени күлләрлә, јени мејвәләрлә онлары севиндирир, әбәди сүлһә вә сәадәтә чағырыр.

Көркәмли әдибимиз Мир Ҹәлалын «Мәшриг» һекајәсиндә кичик Ләббејкин тохудуғу халча үзәриндә Ленинин шәклини усталыгла јаратмаг мәһарәтиндән бәһс олунур.

Ләббејкин атасы гоҹа Мәшриг оғлундан сорушур:

— Оғул, бәс Ленини һарада көрәҹәјик?

Оғлу Салам онун голундан тутуб пәнҹәрәјә јахын кәтириб: дејир:

— Ата, Ленини ана торпағымызын һәр гарышында, халгымызын ачылан баһарында, гоҹаларын күлүшүндә, кәнҹләрин рәшадәтиндә, ушагларын хош бахышында, көрпәләрин парлаг көзләриндә көрә биләрсән. Һәр дәгигә онун һәјат вә ниҹат верән сәсини ешидәрсән...

Шаирә Н. Рәфибәјлинин «Ленин» ше'риндә даһи рәһбәрә мәһәббәтдән бәһс олунур. Шаирә јазыр:

> Мән көрпәјдим о ил јазы бәновшәләр ачанда,
> Сорағыны баһар јели бизим елә кәтирди.
> Јурдумузун үзәриндән гара думан гачанда
> Доған күнәш саламыны Узаг Шәргә јетирди...

Беләликлә, мәчмуәдә ијирми беш гәдәр мүәллифин әсәри дәрч олунмушдур.

«САБИР ВӘ МӘКТӘБ»

М. Ә. Сабир көзәл шаир олмагдан башга, бир дә өз дөврүнүн ачыгкөзлү, ачыгфикирли шәхсләриндән бири олмушдур. О, өзүнүн илк мүәллими С. Ә. Ширвани кими мәктәб ачыб мүәллимлик едир. Лакин мүртәчеләр шаирин бу хејирхаһ тәшәббүсүнә мане олурлар. Сабир һәмин мәктәби бағламаға мәчбур олур. Мәктубларынын бириндә шаир бу хүсусда беле јазыр:

«Кечән ил өз һәмвәтәнләримә хидмәт етмәјә һүммәт бағладым. Лакин бу хидмәтләрә гаршы онлардан мүкафат әвәзинә алдығым мүчазатлара чох ағладым. Даһа тагәтим, сәбрим баша кәлибдир... Бириси силлә илә үзүмә вурур, ағушимәһәббәт ачыб, о бириси тәрәфә јөнәлдикдә јумруғуну башыма золлајыр, ондан үз чевириб башгасына мејл етдикдә дөшүмдән итәләјир, ағзыма вурур. Она дал чевирәндә дикәри далымдан вурур, ағзы үстә јыхылырам. Һалым фәна, күзәраным бир гәмли фачиә мәнзилләсиндәндир. Бир даһа Шамахыда галмаға табү-тәваным галмајыбдыр. Бир нәфәр дәрдә шәрик оланым јохдур».

Көркәмли шаирин мәктубу бир тәрәфдән онун Шамахыда кечирдији һәјатын нә гәдәр ағыр олдуғуну көстәрирсә, икинчи тәрәфдән көһнә чәмијјәтдә халг сәадәти үчүн чалышан бөјүк сәнәткарларын һаким синифләр тәрәфиндән нечә амансызчасына тә'гиб едилдијини көстәрир.

Лакин бүтүн бу әзијјәтләринә бахмајараг Сабир өмрүнүн ахырына кими мүәллимликдән әл чәкмир, ше'рләриндә мәктәби, елми, маарифи тәблиғ едир.

Мүәллиф М. Мәммәдов «Маариф» нәшријјаты тәрәфиндән нәшр етдирдији «Сабир вә мәктәб» китабчасында апардығы тәдгигат материаллары әсасында М. Ә. Сабирин кәнч нәслин тәрбијәси вә јени типли мәктәб јарадылмасы уғрунда мүбаризәни ишыгландырмышдыр.

«Сабир вә мәктәб» китабчасынын әввәлиндә «Бир нечә сөз» башлығы алтында верилән гејддә дејилир ки, мүтәрәгги Азәрбајчан педагожи фикринин инкишафы тарихиндә мүһүм хидмәтләри олан Сабирин ады маариф, мәктәб, кәнч нәслин тә'лим вә тәрбијәси мәсәләләри илә сых сурәтдә бағлыдыр... О, халг маарифи вә мәктәб һаггында ајрыча әдәби-нәзәри мәгаләләр јаздығы кими, јени типли мәктәбләрә дүшмән олан һәр чүр мүртәче үнсүрләри дә өз сатираларында кәскин тәнгид атәшинә тутмушдур.

Китабчаны охудугча бүтүн бу мәсәләләр бир даһа кенишлији илә охучунун көзү гаршысында чанланыр.

Мүәллиф, китабчада «М. Ә. Сабир вә ушаг мәтбуаты», «Ичтимаи-мәдәни тәрәгги уғрунда», «Ајинеји-ибрәт», «Заман нә истәјир? Амма биз...», «Мәктәби-Үммид» вә «Балаханы мәктәбиндә» башлыглары алтында сөһбәт едир.

Китабча мүәллимләр вә педагожи ишчиләр үчүн фајдалы вәсаитдир.

«МЕҺДИ ҺҮСЕЈНИН СӘНӘТКАРЛЫҒЫ ҺАГГЫНДА»

Азәрбајчан совет нәсринин көркәмли нүмајәндәләриндән бири олан Һүсејн Меһди узун, зәнкин вә долғун бир јарадычылыг јолу кечмишдир. О, әдәбијјат аләминә актуал совет тематикасы илә кәлмишдир. Талејини әдәбијјата бағладығы илк дөврдән илһамыны муасир һәјатдан, муасир варлыгдан алмышдыр. Мүасирлик онун әсәрләринин чаныны, руһуну, чөвһәрини тәшкил едир. Әдибин әсәрләриндә мүасирлик мотивләри, вәтәнпәрвәрлик, хәлгилик, бејнәлмиләлчилик партијалылыгла ајрылмаз вәһдәт тәшкил едир.

Һ. Меһди истәр һекајәләриндә, истәрсә дә роман вә повестләриндә, драмларында, очерк, хатирә вә памфлетләриндә севә-севә тәсвир етдији гәһрәманларынын әһвали-руһијјәсини, үрәк чырпынтыларыны, мәһәббәтләрини, фәдакар әмәкләрини, јашадыглары мүһити вә бу мүһитдә баш верән ичтимаи-сијаси һадисәләри һәјат һәгигәтләри әсасында охучуларын көзү гаршысында инандырычы, реал вә тә'сирли шәкилдә нүмајиш етдирмәк үчүн јери кәлдикчә тәбиәт тәсвирләриндән дә истифадә едир.

Һ. Меһди әдәби тәчрүбә саһәсиндә көркәмли әсәрләри илә шөһрәт газандығы кими, әдәбијјат нәзәријјәси вә тәнгид саһәсиндә дә гијмәтли фикирләр сөјләмиш, фајдалы очеркләр вә мәгаләләр, монографијалар јаратмышдыр.

Һ. Меһди әдәбијјатымыза тәбии, мүбариз инсан сурәтләри кәтирмишдир. О, гүдрәтли сәнәткар гәләмилә өз әсәрләриндә Азәрбајчан халгынын һәјат вә мәишәтини, онун тарихини вә һазыркы јүксәлишини тәсвир едир, өз јарадычылығы илә јени һәјатын јаранмасында үрәкдән иштирак едир.

Һ. Меһди јарадычылығынын ән мүһүм чәһәти мүасир совет һәјатыны вә инсанларыны тәсвир етмәсидир.

Бүтүн јухарыда гејд етдијимиз мәсәләләрә аид әсаслы мә'лумат алмаг истәјән охучу З. Гијасбәјлинин Азәрнәшр тәрәфиндән јени бурахылмыш «Меһди Һүсејнин сәнәткарлығы һаггында» адлы әсәринә мүрачиәт едә биләр.

«ТӘБЛИҒАТЧЫ КИТАБ ҮЗӘРИНДӘ НЕЧӘ ИШЛӘМӘЛИДИР»

Бөјүк рус јазычысы А. И. Кертсен һәлә 1836-чы илдә китабын әһәмијјәтиндән бәһс едәрәк јазырды:

— Китаб — бир нәслин башга бир нәслә мә'нәви вәсијјәтнамәсидир;

...истираһәтә кедән кешикчинин онун јеринә кечән кешикчијә тәһвил вердији әмрдир... лакин китабда јалныз кечмиш дејил... о — кәләчәјин програмыдыр.

Бәшәријјәтин даһи рәһбәри Ленин јазырды:

— Чалышмаг лазымдыр ки, охумағы вә јазмағы бачармаг мәдәни сәвијјәни јүксәлтмәјә хидмәт етсин... бу охумаг вә јазмаг бача-

рыгы өз тәсәррүфатыны, өз дөвләтини мөһкәмләндирмәк ишинә тәтбиг олунсун. Мәһз бу сәбәбә көрәдир ки, хүсусилә инди китаб бөјүк әһәмиј̇јәт кәсб едир.

Бөјүк педагог К. Ушински јазыр ки:

— Охумаг — һәлә дә бир шеј дејил, нә охумаг вә охудуғуну нечә баша дүшмәк — әсасдыр.

Она көрә дә китабы охумаг вә ондан фајдаланмаг гајдасыны билмәк лазымдыр. Бунун үчүн китаб үзәриндә нечә ишләмәји бачармаг лазымдыр. Бу һагда чох јазылмыш, чох да дејилмишдир. Лакин нә гәдәр дејилмиш олса да јенә дә аз дејилмишдир.

Китабдан истифадә мәсәләсиндән данышаркән ән әсаслысы онун үзәриндә нечә ишләмәк әсас шәртләрдәндир.

Бу мәсәлә илә әлагәдар олараг Азәрнәшр јахынларда К. Әбилованын «Тәблиғатчы китаб үзәриндә нечә ишләмәлидир» адлы китабчасыны бурахмышдыр. Бу китабчада мүһазирәјә вә мәшғәләјә һазырлашаркән лазыми китаблары, мәгаләләри сечмәк вә онлар үзәриндә ишләмәк үсулларындан данышылыр.

Китабча кениш охучу күтләси үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

Редактор һеј'әти: **А. Абдуллајев** (редактор), **Ә. Рәчәбов** (редактор мүавини), **М. А. Асланов, Ә. Гарабағлы, Ә. Әфәндизадә** вә **З. Сәмәдов.**

Техн. редактор вә корректору **В. Авдејева.**

Чапа имзаланмыш 14/IV-1969-чу ил. Форматы $60 \times 84^1/_{16}=3{,}5$ кағыз вәрәги, 6,61 чап вәрәги. ФГ 05113. Сифариш 650. Тираж 9262

Бакы, «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.

Scanned with CamScanner

25 гәп.

76302

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
И ЛИТЕРАТУРЫ

(Методический сборник)

Выпуск 1

(На азербайджанском языке)

Приложение к журналу

«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»

Баку — 1969

Scanned with CamScanner